

9(566)
954

ՅՈՒՆԻԿՆԵՐ Է 1898

ՆՈՒՐԱՏՈՒ
ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻՐՔՃԵԱՆ
նիւ եոբք

Gift of
VAHAN M. KURKJIAN
New York

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

ԱՆՑԵԱԼԵՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԵՆ

1898

ՎԻԵՆՆԱ 1900

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՆԱԽԱԳԻՑԵԼԻՔ

ԳԻՐԲ ԵՒ ՍԵՀՄԵՆԲ ՁԵՅԹՈՒՆԻ

Ձէյթուն Կիլիկիական Եպիսկոպոս (Ալեքսանդրէոս) ծնունդ 46 ժամ հեռաւորութեամբ եւ ծովուն երեսէն 3500 ոտք բարձրութեամբ լեռնային երկիր մ'է, Կարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, եւ Ալիլիկիոյ մայրաքաղաք Սահ արեւելեան հիւսիսային կողմը, 36 ժամ հեռու, Հալեպի կուսակալութեան տակ կ'իյնայ: Ձէյթունի բարձրաւանդակի գլխաւոր լեռներն են, հիւսիսէն Զըբէ, Պէրէթ, Սալ-տալ (աջ թեւ), Ալ-Սալ եւ Եթէ-թար-տալ (Եօթն եղբայրներ), արեւելքէն Պէր-էն-Սալ, Կարաշի կ'իւրեքէն (կրտսեան) լեռը համանուն բերդով մը, արեւմուտքէն՝ Սել-տալ լեռը:

Այս լեռանց մէջ նշանաւոր է Պէրէթ իւր բարձրութեամբը, իսկ Զըբէ, որ քրիստոնէական լեռն է, իւր լանջի վրայ ունեցած փոքրիկ աղբիւրի մը պատճառաւ այսպէս կոչուած է եւ լեռնի իւր վրայ ունեւ բուսականութիւն, այլ լեռի ապաւած մ'է, ասոր համար ի հունիս Այր-ժ լեռ կը կոչուի եղբր: Սորա հատած տեղը, որ տեղական բարձրագոյն Բէր-ժէր (քար ծայր) կը կոչուի, կը բնակին 30 տուն Հայեր:

Այս լեռներ, որք բնական պարիսպ մը ձեւացուցած են Ձէյթունի շուրջը, անտառիկ երկրի մը հանգամանքը տուած են անոր, ժողովուրդն ալ օգուտ քաղած է միշտ իւր գիւղի այս առաւելութենէն, բայց եւ այնպէս՝ բաղդատմամբ Հ-ժէն՝ Ձէյթունի գիւղքն այնքան անտառիկ չէ:

Ձէյթուն առանձինն 1500 տուն կը պարունակէ՝ ամբողջովին հայ (24 տուն միայն թուրքեր կային, որոնք 1890ին գաղթեցին), իսկ ամբողջ Ձէյթունի գաւառակը, որ ընդ ամենը 32 հայ եւ թուրք գիւղերէ կը բաղկանայ, ունի 21.500 բնակիչ, յորոց 18.500-ը հայ, մնացեալը թուրք: Գլխաւոր գիւղերն են Ար-էն, Ա-թ-թալ, Ֆր-տալ (տես «Յուսկուածներ»):

Սղին գաւառակին սահմանը հիւսիսէն կը հասնի մինչեւ Եթէ-թէն գիւղը կամ Եթէ-թէն-տալ-տալ (Ձէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութեամբ), արեւելքէն՝ Կարաշի տաճկաբնակ գիւղը՝ 9 ժամ հեռու,

Հարաւեն՝ Արեգինի Լէւնէն, Հայաբնակ գիւղը՝ նոյնպէս 9) Ժամ՝
Հեռու, արեւմուտքէն՝ 2-րդ-նէսը (Հայերէն Աննի) տաճկարնակ
գիւղը՝ 10) Ժամ՝ Հեռու:

Այլ-նայ

Զէյթունի կլիման բարեխառն է եւ առողջարար (ձմեռը քիչ
ցուրտ, ամառը՝ մեղմ) եւ թէեւ տեղ տեղ բարձր ու ցած գիրքերուն
Համեմատ կը տարբերի, սակայն բնագիտական օգտակար եւ կազդու-
րիչ է, այնպէս որ ժողովուրդը ամառ ատեն առ Հասարակ տանիքներու
վրայ եւ այլ բացօթեայ տեղեր կը գիշերէ:

Լէւնի

Բաց ի վերոյիշեալ լեռներէն՝ Զէյթունի շուրջը կան բազմա-
թիւ մանր մունր լեռներ, ալ՝ մեծ մասամբ միւսներէն ձեւայած. յի-
շենք հետեւեալները.

Աւաւ-Ալթէկէ, որ Պէրպինկայի ետեւը կիրճ մը կը ձեւացնէ:

Չմէլ-էն (չաթալ քար, երկճեղ) Սօլախ-տէտէի վերջացած
ծայրը:

Սաւոր-էթէ (Չարարի այգի):

Անլըւ-է, Բէշ-դաւ, Ղաւաւ, Չմէլ, Ար-էլ, Շէն-էլ եւ Բար-է-
սը, սրածայր լեռ մը, որոյ գագաթէն ճանապարհ մը կայ գէղ ի
Մարաշ:

Գր-հոթէ, որ Գրնուղի Ս. Կարապետի վանքին հիւսիսային արեւ-
մտեան կողմը կը գտնուի՝ 2) Ժամ՝ Հեռաւորութեամբ, Արդարեւ ճշմա-
րիտ դրախտ մը՝ իւր դալարագեղ բոյսերով եւ քաղցրաբոյր ծաղիկ-
ներով, զորս կը վայելեն տեղացիք ամառն այն լեռան գլուխը բարձրա-
նալով իրենց հասերով եւ արջառներով:

Ար-էլ, Ղաւաւ, սրագագաթ լեռ մը, ուրիշէն ճանապարհ
կ'անցնի գէղ ի Մարաշ:

Սաւէր, փոքր լեռ մը արեւելեան կողմէն, ուսկեց կու գայ միշտ
թշեամեղն բանակը Զէյթունի վրայ:

Յոյն լեռանց մէջ կան բազմաթիւ ու կարեւոր քարայրներ,
իսկ իրենց ստորտաները գեղեցիկ արօտատեղիներ, ինչպէս Փըն-թէ,
Խըն-է-է, Իլլէ-է-սը, Գաւ-է-է, Գաւ-է-է, Գաւ-է-է, Աւ-է-է, Չմէլ-է,
մեծ ու փոքր:

Ասոնց մօտ կը գտնուի նշանաւոր Սէ-լէ-կէ-է-է-է (ազրուկի լեռ):

Յ Ե Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Զէյթուն, որ մէկ դար շարունակ յանուն ազատութեան մղած բազմաթիւ դիցազնական կռիւներու մէջ, հսկանակ իւր ազգաբնակութեան անհամեմատ սակտաթիւ ըլլալուն, միշտ յաղթական հանդիսացած է թուրք բռնակալաց վիթխարի զօրութեան դէմ: Գնազին տպաւորութիւն մը թողոցած է ամբողջ Հայութեան եւ նոյն իսկ օտարաց մօրքին ու սրտին մէջ:

Այս ազդեցութեան ու տպաւորութեան տակ զանազան նրատարակութիւններ եղած են թէ՛ մերայնոց եւ թէ՛ եւրոպացի բանասիրաց ոմանց կողմանէ, սակայն անոնք իրենց ամեն առաւելութիւններովս հանդերձ, շատ մը պակասներ ունենալով, չեն ներկայացներ Զէյթունն իւր ամբողջութեամբ:

Ուստի սոյն գրքոյկս նրատարակութեան տալով՝ կը կարծեմ՝ ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալ ազնիւ բանասիրաց, ուսումնասիրութեան նոր նիւթ մատակարարելով նոցա եւ լուրջ քննութեան առպարէզ բանալով սիրելի հայրենեացս անցեալին ու ներկային, յորս պատահած անցքերու շատերուն ականատես վկայ ըլլալով ի գիր արձանագրուած եմ զայնս. շատ դէպքերու պատմութիւնն ալ հաւաքած եմ ճեղագիր յիշատակարաններէ եւ ժողովրդական աւանդութիւններէ, զորս գուրգուրանօք կը պահէ զէյթունցին իւր սրբավայրերու եւ սրտի խորերու մէջ:

Ասով թէեւ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութիւնը չունիմ, սակայն կը յուսամ՝ թէ Կիլիկեան Առիւծներու արժանաւոր մնացորդաց օրինակելի կեանքն եւ իրենց հիանալի քաջագործութեանց վաճաճ թատրը հանդիսացող աննման երկիրն իւր քազմապիսի երեսօթներով պատկերացնելու փոքր ի շատէ յաջողած եմ:

Քաղցր պարտականութիւն կը համարիմ՝ ինձ անկեղծ շնորհակալիքս յայտնել աստ մեծապատիւ Ա. ին եւ Տ. Յ. ին, որք մեծապէս նպաստեցին ինձ աշխատութեանս նիւթը գրականօրէն մշակելու մէջ, եւ այն՝ Զէյթունի քարեկամ երիտասարդներուն, որք նիւթապէս օժանդակեցին զրքիս նրատարակութեան գործին:

ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

Առ քերթիկ ետե՛ր պաշտնաւան,
Քիմնէ պիլեմէզ եաշընտան,
Տէմիր քէսերլէր թաշընտան:

Քիսպի քեարտըր իշին, Պէշէ:

3.

Սաղ տալընտա Կէտի դարտաշ,
Ճիւհէլտէն օլուր տէմիր թաշ,
Գար սուփալը կէսթէրին պաշ,
Լըճիաստըր Էշին, Պէշէ:

4.

Մատենլէրէ կիրէնլէրին,
Մուրատլարա Էրէնլէրին,
Թիփի, եազմուր, պօրանլարին,
Նէ պէլալը գըշին, Պէշէ:

5.

Աշըզ օլմուշը՝ իւնիւնտէն,
Քիմնէ պիլմլար սիննիկտէն,
Հազըէթի Ատմ, Կուհ կիւնիւնտէն,
Հիշ պիլինմէզ եաշին, Պէշէ:

Առ կարաւր կերպէ ոտերեզ,
Լնծանօթ ենրտարիներեզ, դարերեզ,
Լաւա երկաթ կը հանեն քու քա-
րերեզ:

Ամրողջ շահ է գործդ, Պէրիտ:

3.

Քու աջ թեւդ է Կօթն-եղրալը-
Հանքերեզ կ'եմէ երկաթ, քար,
Չիւնսվ պատած է միշտ քու սար,
Էրճիասն է նմանդ, Պէրիտ:

4.

Հանքերուդ մէջ մօնողներուն,
Նպատակի համնողներուն,
Մըրիկդ ու բուքդ, անձրեւդ ու ձիւն,
Ինչ փորձանք է ձմեռդ, Պէրիտ:

5.

Աշուզ բրերէ զիս քու մեծ անուն,
Քու տարկըզ ծանօթ չէ մկուն,
Ապիր Աղամի, Նոյի օրերուն,
Չհասկցուիր բնաւ տարկըզ: Պէրիտ:

Այս բանաստեղծութեամբ անմահացած Պէրիտ լեւոսն վրայ
պայնքան, սորը-սիւմալ, ներկէ եւ այլ ազգի ազգի քաղցրաբոյր
ծաղիկներէ զատ կը գտնուի նաեւ Իշիկ Իշիկ (միւշկ) կոչուած ծա-
ղիկը, որոյ հոտը խիստ ախորժելի է, եւ փորձով տեսնուած է, որ չոր-
նայէն քսան տարի վերջն ալ իւր հոտը կը պահէ: Ասոր ծաղիկն չոր-
ցածը մերթ րնդ մերթ րնծայ կը զրկուի Երուսաղէմի պատրիարքին եւ
Հայեպի կուսակալին:

Թէ այս եւ թէ Ֆրեւղի լեւոսնց վրայ մայիս ամսուն կ'աճի նաեւ
չօք (գար, խաւրճիլ) ըսուած բոյսը, որ իւր մէջտեղէն կու տայ ծիլ
մը թթուաշ եւ ախորժահամ, որ մինչեւ մէկ կանգուն երկայնութիւն
կ'աճենայ:

Ո՛ւնք-նէ է Դուռնէ:

Ընտանի եւ վայրենի կենդանիներէն կը գտնուին կով, եզ, այծ,
ձի, ջորի, էշ: Երեզիներ մէջ ալ՝ ահագին մեծութեամբ շաներ: Լեւոսնց

Դձեն բերքերուն մէջ խաղողը միայն առանձն կ'ըլլայ, որմէ կը պատրաստուի բնախր գինի, շամիչ, պատաւղ, սուփ, շարոց (սուջախ), օղի եւն. իսկ միւսները նուազ քանակութեամբ արտադրուելուն Զէյթուն պարտաւորուած է իւր անհրաժեշտ պէտքերը հոգալ ուրիշ տեղերէ: ցորենն ու գարին կը տառնան Ալպարթանէն, Կարփուզէն ու Կօկիսանէն:

Հանքերուն մէջ աւնի միայն երկաթ՝ տանաքնախր տեսակէն, զոր Պէրիտ լեռնէ կը հանեն նահապետական ձեւով եւ որով տեղացիք կը շինեն հրացան, տարծանակ, սուր եւ սլիւնայլ գործիքներ: Կը պատրաստեն նաեւ բնախր վառօղ՝ դրեթէ անգլիականի հումանոր: Բազմատեսակ ներմուծութեանց փոխարէն՝ Վարդաշանէն միայն շամիչ, մեղր, սուփ, ժորթ, երկաթ եւ տախտակ:

Արհեստք:

Վիլուսուր արհեստներն են այլեգործութիւն, խաղախորդութիւն, վառօղաշինութիւն, կօշկակարութիւն, համետագործութիւն, տաղձագործութիւն, որմնաշինութիւն, մագործութիւն, ջորեպանութիւն եւ դարբնութիւն:

Նւերէն բնական Զէյթուն:

Բնակութեամբ կ'ըսուի, թէ Զէյթուն ի սկզբան եօթն տուն հայ բնակիչ ունի եղեր¹ (բնիկ տեղացիները՝ յոյն): Այդ հայեր կառուցներ են Ս. Լուսաւորիչ անուն մի մատուռ յանուն նախկին Լուսաւորչին Բարդողիմէի. յետ ժամանակաց՝ արտ վրայ կառուցուեցաւ արգի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցին: Այս փոքր հատուածին վրայ տակաւ կ'աւելնան մեծաւ մասամբ ուլնեցիներ եւ նոյնպէս Անիէն գաղթող չէհիրձօկիներ, որոց նախկին բնակավայրն Շէհիրձօկ² անցի է այսօր եւ որոնք բռնակալներու ճնշումէն նեղուած կը թողուն իրենց ծննդավայրն եւ կը հաստատուին Զէյթունի մէջ: Ուլնեցի գաղթականներուն պատճառաւ Ուլնիա անունն ալ կը արուի Զէյթունի, մինչդեռ Ուլնիա կը գտնուի Յրնուզի կողմը, Հին-գեղ կ'ը-

¹ Այս եօթն տուն հայերը կը կարծուի թէ Եգեփոյէն գաղթած են Զէյթուն:

² Ըսող նախկին անունը մեզի յայտնի չէ. երբոր գաղթականներ Բնիէն եկան, Շէհիրձօկ անունը ստացաւ. Շէհիրձօկի անունը կը գտնուի Նոր մը, որ կը կոչուի Անի-Յէն, որով կ'ապացուցուի այն տեղի հայոց Բնիէն գաղթած ըլլալու անհաշիւութիւնը:

առի եւ Զէյթունէն) ժամ հետո եւ Հոն քր յնաւ միայն Եպիսկոպոս-
եան բերդաւերը, որք այժմ կը կոչուին Եպիսկոպոսներ եւ հիմա դադ-
թած են Թէյթէնէ:

Բագրատունեաց անկումէն յետոյ (1045)՝ Ընիի դադթական-
ներէն մաս մ'այ Սուրբէն իշխանին առաջնորդութեամբ կու գայ կա-
պառանի Հարդան (Հաճրն), որ Տաւրոս լեռանց մէջ խիստ ամուր եւ
անառիկ դիրք մ'ունի: Ասանցմէ կարեւոր հաստատւած մը եւս Զէյթուն
կու գայ, եւ այսպիսով բուական կը ստատարանոց ոոցա թիւ ու գրեթէ
700 տան կը հասնի: այս թուականն առաւելութիւնն համարձակու-
թիւն կու տայ անցա մանեաւ իրենց մէջէն բնակակից յոյները, որք ու-
մեն հայու տանի գարծաձ էին արգէն: Զէյթունի ազատութեան
ձգտումը կը սկսի այս թուականէն:

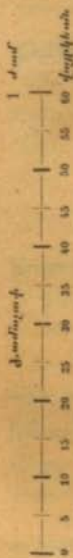
Թէ ինչ- Զէյթունի ինչ- Զէյթունի ինչ- Զէյթունի ինչ-

Զէյթունի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ գտնուած Գանձ անուն
մի ձեռագիր պատմութիւն, որ Քրիստոսի 1624 թուականին գրուած
է, հետեւեալ կերպով կը բացատրէ այս հարցը:

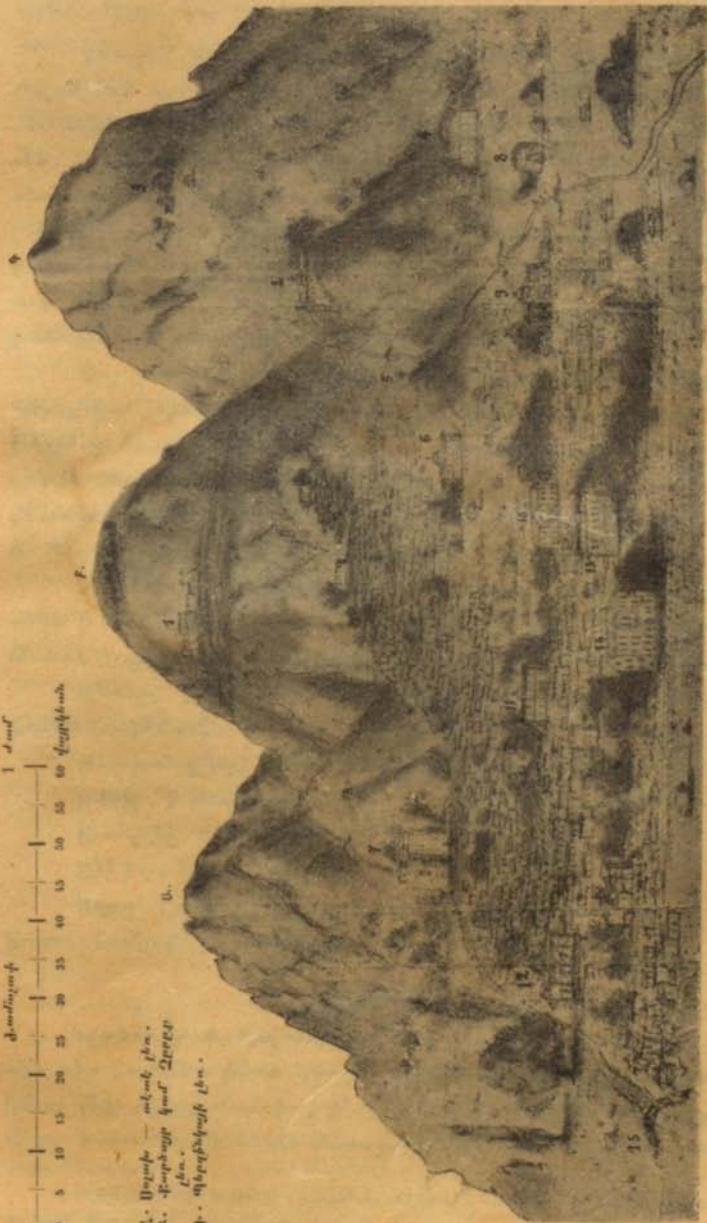
Երբ դադթականաց յաջորդաբար աւելնալով Զէյթունի ժո-
ղովրդեան թիւն աճեցաւ, դատաւոր-կառավարչի մը պէտքը զգալի
եղաւ: ուստի մի արժանաւոր անձնաւորութիւն ընտրելու համար ժո-
ղով կազմեցին եւ միտադին հաւանութեամբ իրենց պեռ նշանակեցին
Սեթ անուն բարձրահասակ ու հսկայ մի անձ, որ Զէյթունի հին եօթն
տան տերունդներէն միոյն կը պատկանէր: Սա արգարութեամբ ու ա-
նաշառութեամբ կառավարելով ժողովուրդը՝ մեծ անուն եւ համբա-
ւոտեցաւ, անպէս որ չըմակոյ գիւղօրեկից ժողովուրդը, նոյն իսկ օտար-
ազգիք, փոխանակ Մարաշի պէյին գիմելու՝ ասոր կը դիմէին, իրարու
յորդ որ կարգալով թէ Սեթին զնայէք: այս յորձրջումը այնչափ կը բե-
նուած է, որ հոստի արա երկրին անունն ալ Սեթին՝ յետոյ Զէթին կամ
Զէյթինի փոխուած է 1545 ին:

Սոյն ձեռագրի վերջ կայ մի այսպիսի յիշատակարան. «1624
յուլիս 4. գրեցաւ Գանձ զբքոյկս ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի
զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ չորեքտասան զինուո-
րայն»:

«Յիշեցէք միով հայր մեկացիւ արուպ բահանայա Ծիծաղանեան
Աւական երէց. յառաջնորդութեան Տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի»:

Ա. Մայրիկ — տեղեկ լեռ,
 Բ. Գարշապի կամ Չորեղ
 լեռ.
 Գ. Գեղարքա լեռ.

Չ Է Յ Թ Ո Ռ Ն

1. Գեղարքա (Գարշապի),
 2. Գեղարքա լեռ,
 3. Գեղարքա լեռ,
 4. Գեղարքա լեռ.

5. Գեղարքա լեռ,
 6. Գ. Գեղարքա լեռ,
 7. Գեղարքա լեռ.

8. Գեղարքա լեռ,
 9. Գ. Գեղարքա լեռ,
 10. Գ. Գեղարքա լեռ,
 11. Գ. Գեղարքա լեռ.

12. Գ. Գեղարքա լեռ,
 13. Գ. Գեղարքա լեռ,
 14. Գ. Գեղարքա լեռ,
 15. Գ. Գեղարքա լեռ.

ԳԼԽԷՐ

Շահաբ, որ՝ Պէրիտ լեւան ստորոտէն հասող ջրերէն կազմուելով՝ Զէյթունի արեւմտեան կողմէն կ'անցնի եւ կը հոսի գէպի հարաւ սեւ աղբիւրն ալ մէջը ունենալով. ասոր վրայ, բոց ի միւս կամուրջներէն, Զէյթունի սահմանին մէջ կայ երկու կամուրջ, մին **Կարէ համարջ**՝ անուամբ, որ կը տանի Սուրէնեան թաղը, իսկ միւսը՝ **Շահաբջ** (35 մէթր բարձրութեամբ), զոր Պալճեանք շինել տուած են, կը տանի Եաղուպեան թաղը: Շուղուրին տարածութիւնը թէեւ խիստ քիչ է, սակայն գարնան եղանակին անկարելի է անցնիլ այս գետակէն անաց կամուրջի, զոր տեղացիք **Կարաբայ** կ'անուանեն:

Չր Էրեւի, որ Սահար լեւան աղբիւրներէն ձեւացած է, Պերգընկայ լեւան ստորոտի ձորէն հոսելով, հիւսիսէն գէպի հարաւ կ'երթայ եւ ապա, գէպ յարեւմուտ խոտորելով, կը միանայ Շուղուր գետին հետ, որով Զէյթունը թերակղզիի մը ձեւ կը ստանայ: Չոր գետակին վրան ալ շինուած է երեք կամուրջ՝ **Պալ Պալէրէ** կամուրջ, Ս. Պալա-Պէր-Պէ կամուրջ, **Կարաբէ** յորէ կամուրջ:

Ջահա՛ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը կը գտնուի, անկէ 5 ժամ հեռավարութեամբ. այս գետը սկիզբ կ'առնու Էլպիս-թանէն (Էպէսթէյն), որ Զէյթունի հիւսիսային արեւելեան կողմն է:

Եւրալ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը 2 ժամ հեռավարութեամբ:

Տալիսնջ յոր, արեւմտեան կողմը 8 վայրկ. հեռու:

Թեմի, 8 ժամ հեռու:

Սահար, 6 ժամ հեռու:

Եւի յոր, 3 ժամ հեռու:

Սոքա՝ Շուղուրի եւ Ֆրնուզի գետակին հետ միասին գէպի հարաւ հոսելով՝ կը միանան Ջահան գետին հետ:

Եւրալ-Էնի

Եւանաւոր է Պալ-Պալէր (պաղ աղբիւր) կոչուածը, որ իւր անուանը համեմատ խիստ պաղ է, այնպէս որ ամրան եղանակին իսկ չի կրնար մէկը երկար ժամանակ թողուլ ձեռքը անոր մէջ: Եւս աղբիւրին շէնքը **Կարա-Պալ-ճէ** անուն մարաշլի գաղթական մը շինել տուած է

¹ Զէյթունի նախկին գաղթականներուն մէջ կային նաեւ կարսիցիներ որոնցմէ մնացած է այս անունը:

մարմարինէ: Շքեղ եւ գեղեցիկ քանդակներով զարդարուն հսկայ կամարի մը երեք կամարակներուն մէջէն երեք բերանով կը հոսի ջուրը առատութեամբ:

Փռլէէնդ - զէէ-բ, որ կը գտնուի Ս. Աստուածածնայ վանքին մօտ. ջուրը խիստ պաղ ու առատ է եւ մարսեցուցիչ յատկութիւն մ'ունի՝ ինչպէս վանքի մէջի եւ դրօշ ուրիշ աղբիւրներու ջուրը:

Դաւադ - զէէ-բ. սորա մօտ ժամանակաւ Զակար անուն մարաշի կօշկակար մը ուղաննուած է Իպէշ անուն միւսիւյմանի մը ձեռամբ, որը վախճալով զէյթունցուց վրէժինդրութենէն՝ խոյս տուած է Մարաշ. այս պատճառով նահատակ աղբիւր կոչած են այս աղբիւրը, որ Կարսի կամուրջին եւ Չէյթունի մէջ տեղն է:

Ալ - զէէ-բ՝ կէս ժամ հեռու քաղաքէն դէպի արեւմուտք. այստեղ կու գտն զէյթունցիք զթօսանքի համար, եւ աշուղները նուազարաններով կ'երգեն իրենց հերոսներու քաջագործութիւնները: Սոսի - զէէ-բ (սօսիի աղբիւր)՝ արեւմտեան հիւսիս մէկ ժամ հեռու. սնի առատ ջուր, այնչափ ցուրտ՝ որ մէջը դրուած խաղողը կէս ժամէն կը ճաթուտի ամբոյն մէջ խիչ Աշրան-բոնարը (8 ժամ հեռու, Պէրիս լեռան ստորոտը, գէպ հիւսիս), որոյ ջուրը կաթի նման սպիտակ է ու փրփրուն: Ատնցմէ զատ նշանաւոր է եւ Խէս - զէէ-բ:

Երէ - բոնար (եօթն եղբայր)՝ համանուն լեռան ստորոտէն եօթն ակէ կը բղիկի եւ ասկէ առած է իւր անունը: Ատնք կը միանան եւ Շուղուր գետակը կազմելով՝ Չէյթունի քովէն կ'անցնին. սոցա տեսարանի գեղեցկութիւնը հրապուրելով աշուղները՝ հետեւեալ տողերը ներնշած է անոնց. յաւալի է, որ թուրք լեզուաւ երգած են:

1.

Հէր գոյազտան սուլուն ազար,
Իմա կէլէրլերին պազար.

Պայթարան, զիւմպիլիւն գօզար,
Խօշ սէֆար պաշն, Պէրէս:

1.

Ահներեղ ջրեր կը հօսեն.
Էղնիկներդ մեծ մեծ՝ չորս կողմ կը
դիտեն.

Պայթարան, սմբուլ կը բուրեն,
Հէշտալի է դուխդ, Պէրիս:

1 Խէտա Ունիոյ բարրաւով կը նշանակէ խառնուակի պիտակաւոր. աղբիւրը սոյսպէս կոչուած է իւր մէջ գտնուած խառնուակի խիճերուն պատճառաւ. թուրքերէն եւս կ'ըսուի Աշա-բոնար, որ նոյն նշանակութիւնն ունի:

2 Այս եւ հետեւեալ բոլոր թուրքերէն ոտանաւորները հայերէն թարգմանք է մեր բարեկամներէն մին՝ Հ. Մ., որու անունը անարմար կը գտնենք սօս գնէլ եւ որուն կը յայտնենք մեր սրտագին շնորհակալքը:

Արդիւնքով բացատրութեան տարբեր՝ կայ մի ուրիշ կարծիք եւս, որ աւելի պարզ եւ բնական կը թուի, այսինքն՝ Չէյթանցիք իրենց անկամ այդ ինքեան հետ մեծ քանակութեամբ ձկնեղջիւր տնկելով, որոց հետքեր դեռ եւս կը տեսնուին աստ անդ, տակէ Չէյթան յարջորջութեամբ է երկիրն ալ:

Մաս 4. Բարդոյիմէն առաքեալ Չէյթան

Եւ որչափ առաքեալ է:

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քահանայներէն Էնովք քահանայ Գաւթ-Երեյեանի յունական դրով ու հին հայերէնով գրած մաղաղութեայ ձեռագիր աւետարանին ետեւը կար մի ծածօթութիւն Չէյթանցւոյ քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին:

Սոյն աւետարան, որ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, գրուած է Քրիստոսի 250 թուականին: Աւաղ որ այս անգին հնութիւնը Գող Աւաղի հռչակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884 ի մեծ հրդեհին: Այս իրողութիւն հետեւեալ կերպով կը պատմուէր յիշեալ ձեռագրին մէջ:

«Յամի տեառն 75 Ս. Բարդոյիմէն առաքեալ, երբ Հայաստան կ'երթար գ. Քրիստոս քարոզելու, կը հասնի Գերմանիի (Մարաշ) ու քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Քաթան (Գրոզկեօլ) կոչուած տեղը, որ Ալէքէ-բէ Էլ-Է (Փունար-բաշի) ալ կ'ըսուի, հրաւիրելով զքաղաքացիս կը քարոզէ նոցա եւ հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքեօլ » (Թաղէնու առաքեալ):

Յետոյ Բարդոյիմէն առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կու գայ Չէյթանի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհիրձօի (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Չէյթանէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կապալա ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իւր վարդապետութիւնը, բայց նոքա մերժելով զայն՝ սատարի կը բարկանան անոր դէմ եւ վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ նա ժողովոյ անասաւ մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշեր բոլոր քաղաքացիք բոր-

1 1780 թուականին Էնովք փոխած Չէյթանի վրայ դադով բոլոր այս ձկնեղջիւրները կարել տուաւ իւր զօրաց:

2 Սոյն անուանակոչութիւնը եւ վերջիւնեալ ձեռագրի նշանակած Բարդոյիմէն առաքելոյ վերագրուած քարոզութիւնը կը հակասեն իրար:

տութեան ականջով վարակուելով՝ այս գծապիտանութիւնը կը վերագրեն առաքելոյն եւ ի խոյզ կը լինին նմա սրտի զղջմամբ, որպէս զի զայլ եւ բժշկէ զիբենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ հրեշտակը երազին մէջ երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանդիմանէ նոցա չարութիւնը եւ կը հրամայէ անպատճառ գտնել առաքեալը եւ հետեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւանդութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը հարցնէ, «քաղաքին արեւելեան կողմը անտառին մէջն է», պատասխանելով, անյայտ կ'ըլլայ հրեշտակը:

Հետեւեալ առաւօտ քաղաքապետին հրամանաւ բոլոր ժողովուրդը կ'աւատուն հաւարուելով կ'ունկնդրեն քաղաքապետին տեսած երազին, եւ անոր հետ զիմելով նշանակեալ վայրը՝ կը գտնեն Աստուծոյ մարդը, որ կ'ազօթէր. արտասուալից աչօք կը պաղատեն զայն, որ բժշկէ զիբենք, նա ալ ի գութ շարժելով կ'առաջնորդէ զանոնք քաղաքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կայ ծծմբահամ ջերմուկ մը, եւ կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ ջուրին մէջ. ապա Աստուծոյ լեւան լանջակողմը հասնելով ծնրագիր կ'ազօթէ Ս. Առաքեալը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովրդեան ազօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցլանալով կ'սլողէ ամբողջ վայրը, եւ Ս. Առաքելոյն ազօթած տեղէն ալ ջուր մը թլկնելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներկայք աւազան կազմելով Առաքելոյն հրամանաւ կը մկրտուին եւ իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ականջն, այս պատճառաւ տեղւոյն անունը փոխել կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մը եւս կը կանգնեն, ուր ջերմեռանդ քրիստոնեայք ուխտի կ'երթան, 2 ժամ տեղ բսկտն քալելով:

1829 ին հոգեւոյս Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջնորդ շարանջախի եւ Տ. Յակոբոս Եպիսկոպոս զէյթունցի տեղւոյն ժողովրդեան աջակցութեամբ՝ այն մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կ'առուցին ձեռամբ եւզոկիացի ճարտարապետաց, յոյժ գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1895 ղեկտեմ, 2 ի թրքական կռւոյն ժամանակ գմբէթը քանդուեցաւ:

Այն եկեղեցւոյ շրջակայքը այնպիսի գեղեցիկ ու դմայելի տեսարան մ'ունին, որ բոլոր տեսողաց հիացում կը պատճառեն: Սորա հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը

գանտի Լեյքուէր կոչուած գիւղը, որ Ղալըճուր ալ կ'ըսուի (Ղարճըր)։ Սորա բնակիչք ի սկզբան անկրօն քիւրտեր են եղեր ու յետոյ քրիստոնէութեան դարձեր, այժմ ջերմեռանդ հաւատացեալներ ու քաջ պատերազմիչներ են։

Մարաշու իշխանութեան տակ Փաշաբէք կոչուած աւանին մէջ դարդիս գանուած զըլմէլը մականուանեալ քիւրտերու գոյութիւնը կենդանի ապացոյց մ'է սոյն աւանդական պատմութեան ճշմարտութեան։ Միեւնոյն բանը կ'ըսուի նաեւ Աւադը (Աւադ լեւ) կոչուած գիւղի հոյ բնակչաց համար ալ։ Այս երկու գիւղերն ալ Արեգինի կը պատկանին։

Բայ ի Ս. Փրկչէն՝ Բարդոյիմէոս առաքեալը Ս. Վարապետ աւանումը մենաստան մ'ալ շինեց ջերմուկի հիւօթային արեւմտեան կողմը, այժմ աւերակ, բայց ջերմեռանդ հայը չի մոռնար երբէք իւր ուխտատեղին, թէեւ քարուքանդ եղած քլայ այն, անոր փլատակն ալ կը յարդէ, անոր հողն ալ կը պաշտէ, եւ այս է թերեւս իւր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կուտանք։ Քրիստոս ու իւր խաչը, կրօնքն ու եկեղեցին հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի սրբութիւններ, նեղութեանց մէջ իւր միսթարութիւնը եւ կուտանքն մէջ իւր զօրավիգը։ Աւտի դէյթունցին տարին միանգամ կ'այցելէ Ս. Վարապետի աւերակ մենաստանը (Արագավառի մեռելոցին օրը), ուր Պոզպոյիթ թաղի քահանայք կը պատարագեն։

Աւանդութեամբ կը պատմուի, թէ թե՛ թիւրքի վրանաբնակ թուրքմէնները ամարանոցէն վերադարձած ատեննին այս կողմէն անցնելով՝ սոյն վանքի մէջ գանուող մէկ վարդապետը կը սկսին շարչարել, որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ, այլ նա միշտ լուռ կը մնայ, այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գագաթէն մինչեւ ձորը քաշկրտելով ամբողջ մարմինը կը խոշանգեն. վարդապետը դարձեալ չի խօսիր, շարագործները յուսակտուր եղած կը թողուն

1 Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան քիւրտեր, որոնք անկրօն են կամ, աւելի ճիշտ ասեմք, տարօրինակ կրօն կը պատեն. կը հաւատան հոգեփոխութեան եւ այլն։ Այդ քիւրտեր թուրքերուն եղիս կ'ըսեն, թուրքերն ալ անոնց եղիս-գրգուցալ կ'ըսեն։

2 Արեգին կամ Ալապաշ, որ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմն է, նշանաւոր եղած է Ռուբինեանց ժամանակ։ Մեծն լեւան երբ փառաւոր հանգիստով թաղաւոր օծուեցաւ Սոյ մէջ՝ հանդիսագիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ Արեգինի արքեպիսկոպոսն էր։

արիասիրտ եկեղեցականը ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անդդամութիւնը: Հեղեղանման անձրեւ մը տեղալով ձորերն ու հովիտները՝ մանաւանդ Անիի ձորը ահագին գետերու կը փոխարկեն, եւ թուրքմէները իրենց կիներով ու որդիներով, արջաւաններով ու հօտերով, բեռնակիր անասուններով եւ ամեն կահարամիներով գետամոյն կը լինին ամենամեծ մասամբ, նման փարառնեան բանակին, որ բնկղմեցաւ կարմիր ծովի մէջ. փոքր ժառ մը միայն կը յաջողի ապա-տիւ սաստիկ ճիգերով եւ այս դժբաղդ պատուհասը վերադրելով վարդապետին դէմ գործած իրենց անդթութեան՝ կ'ըսեն Պայս մեր զլիւռն եկածը անխօս գարապաշէն (վարդապետէն) եղաւ: Այս պատ-ճառաւ թուրքերը այն ձորը Սէշլէ-Քէշ-Դէշլէ (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ յայսօր:

Զէյթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Պերլինկայ լեռան կողին վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր էր գտնուի Անանիա առաքելոյն Ս. Աջը: Կոյնպէս Զէյթունի արեւմտեան կողմը անկէ 6 ծամ հեռաւորութեամբ Դաւիթի լեռան ստորոտը Ս. Փրկիչ վանից դէմ առ դէմ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մ'ալ, որ Ֆրնրդցւոց կը պատկանի. ասոնք եւս Ս. Առաքելոյն զործունէութեան պատկերն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն մ'ըլլալը հե-տեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ.

Բարգուղիմէ յայս աղօթեաց,
Լայս ի վերայ կամար կապեաց,
Ծնգատեղաց սուրբ ջուր ըղխեաց,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ,
Եզատեալ զմեզ, Յիսուս փրկիչ,
Յոյս, ապաւէն քրիստոնէից:

Աւագ լերին կոչի տեղի,
Ծաղկունք բուսեալ ի չորս կողմի,
Փառք եւ պարծանք Ուրիա քաղքի,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ,
Առաքելոյն երեւեցաւ,
Մարդկան ազգի մեղքն բարձաւ,
Ով սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Իօթանասուն եւ հինգ թուոյն,
 Ի դալ որոյ առաքելոյն,
 Յախտէն բուժեաց փրկչին յանուն.
 Ով սուրբ փրկիչ եւ աղատիչ, եւն:

Իբրեւ նուիրական որբութիւններ՝ ղէյթունցին յարգական խորին զգացում մը կը տածէ նաեւ հետեւեալ առարկաներու նկատմամբ:

Աբու-Ի-Բաբէ (անբանի քարտակ) մեծ քար մ'է, որոյ դադաթը տնկուած կայ երկաթեայ մի օժեալ խաչ, յոյժ վաղեմի ժամանակներէ հետէ: Ամառ ատեն ասոր տակը անգործ մարդիկ կու գան զովանայու համար: Ար գտնուի քաղաքին արեւելեան կողմը 5—6 վայրկեան հեռաւորութեամբ:

Ա-Լ-Բ-Բ-Բ (կլոր քար), արեւմտեան կողմը՝ միւսնոյն հեռաւորութեամբ, նոյնպէս ունի վրան երկաթեայ մեծ խաչ մը:

Տ-Բ-Բ-Բ (տափակ քար) հարաւային կողմը:

Թ-Բ-Բ-Բ (թօղեանց քար) հարաւային արեւելք:

Պ-Բ-Բ-Բ (Պուշտիցեանց բլուր) արեւելք:

Ղ-Բ-Բ (մարտկոց) հարաւային արեւմուտք:

Այս նշանակեալ քարերը Զէյթունի իբրեւ անանցանելի պատնէշներ նկատուած են, շնորհիւ իրենց նուիրագործեալ հանգամանքի, զոր կը վայելէն սոքա անյիշատակ ժամանակներէ հետէ, եւ արդարեւ այնքան բաղմամբիւ կ'աւելնորու եւ պատերազմներու մէջ չէ պատահած գէթ մի անգամ, որ թշնամւոյն ոտքն այս սահմաններէն ներս անցնելու յանգգնած ըլլայ:

Զէյթունի Բ-Բ-Բ

Բնական ամբուլթիւններով ու որբագործեալ պատնէշներով պահպանուած այն քաղաք, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի, բաժանուած է չորս գլխաւոր թաղերու.

ա. Շէֆե-Բ-Բ (Պօղ-պայիր), արեւելեան կողմը, որուն հարան ու արեւելքը կտրելով կ'անցնի Չոր գետակը:

բ. Իսղա-պեան Բ-Բ (Գարկըլար)՝ հարաւային կողմը, նոյն գետն ասոր ալ հարաւէն կ'անցնի:

գ. Ենի-Բ-Բ-Բ-Բ (Աերի թաղ), հիւսիսային կողմը՝ Քէրճէրէն օտորտը, որուն արեւմտեան կողմէն կը հոսի Շուղուր գետն եւ արեւելքէն Չոր գետակը:

Դ. ՍԵՐԵԷՆԻ ՔԵՆ (ՍԻՐՅԷՆ ԹԱՂ) ԵՆԻ-ՄԻՆԵԱ ՈՒ ԵՊԱՐԱԿԱՆ ԹԱՂԵՐՈՒ ՄԷՋՈՆԴՆ ԵՆ ԸՈՎՐՈՅԱՆ ԹԱՂԻ ՀԻՄՆԱՅԻՆ ԿՈՂՄԻ Կ'ԻՅՆԻ: ՍՈՐԱ ԵՆ ԵՊԱՐԱԿԱՆԻ ԱՐԵՎԱՏԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ ԿՐ ՀՈՒՆ ԵՊԻՄԱԿԷՆ ԸՈՎՐԱՐ ԴԵԱՐ:

Այն թաղերէն իւրաքանչիւրն իւր յորջորջումն ստացած է իւր վրայ իշխող հոյ ցեղերու մականունէն, որոնք նշանաւոր հանդիսացած են իրենց խելքով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ:

ՀԵՏԵՐԷՐ ԼՐԷՆ ԻՆՆԵՆ-ՔԵՆ

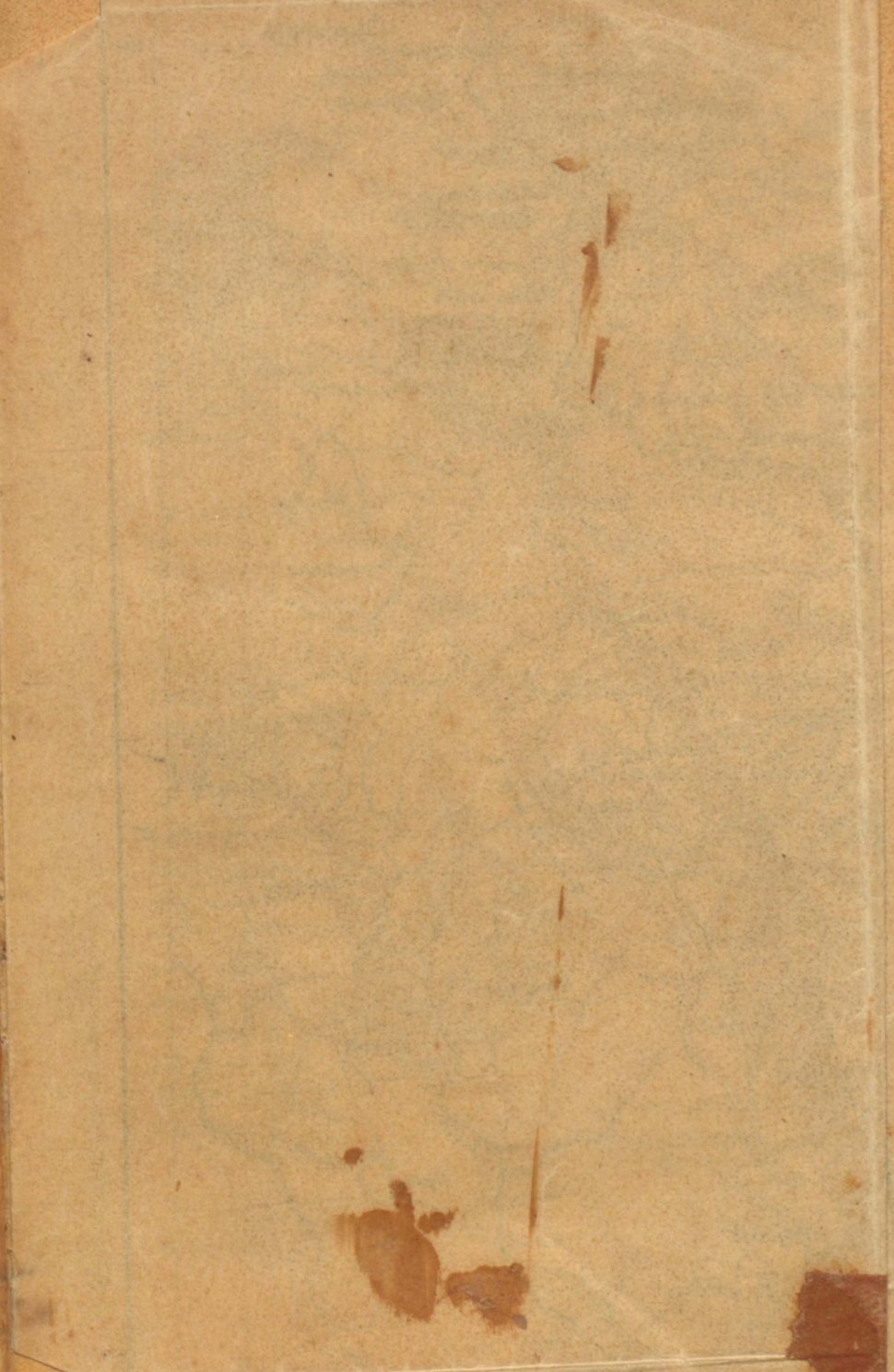
Սուրենեան թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1545 թ. վերոյիշեալ Սեթէն եւ իւր յորջորջումն ստացած է սորա եղբօրը Սուրեն իշխանի անունէն: Ամենահինն է սա այս իշխանութեանց մէջ: Զէյթունի բերդին՝ տէրն ըլլալով սորա՝ մինչեւ հիմա այնտեղ կը բնակին, 30 տունէ կը բաղկանան եւ եօթ ծիւղ ունին, Սուրենեան, Սեթեան (Սեթենք), Բասիլոսեան, Աէլիկեան, Մահտեաի վարդիվարեան, Ախպաշեան եւ Թումիկեան:

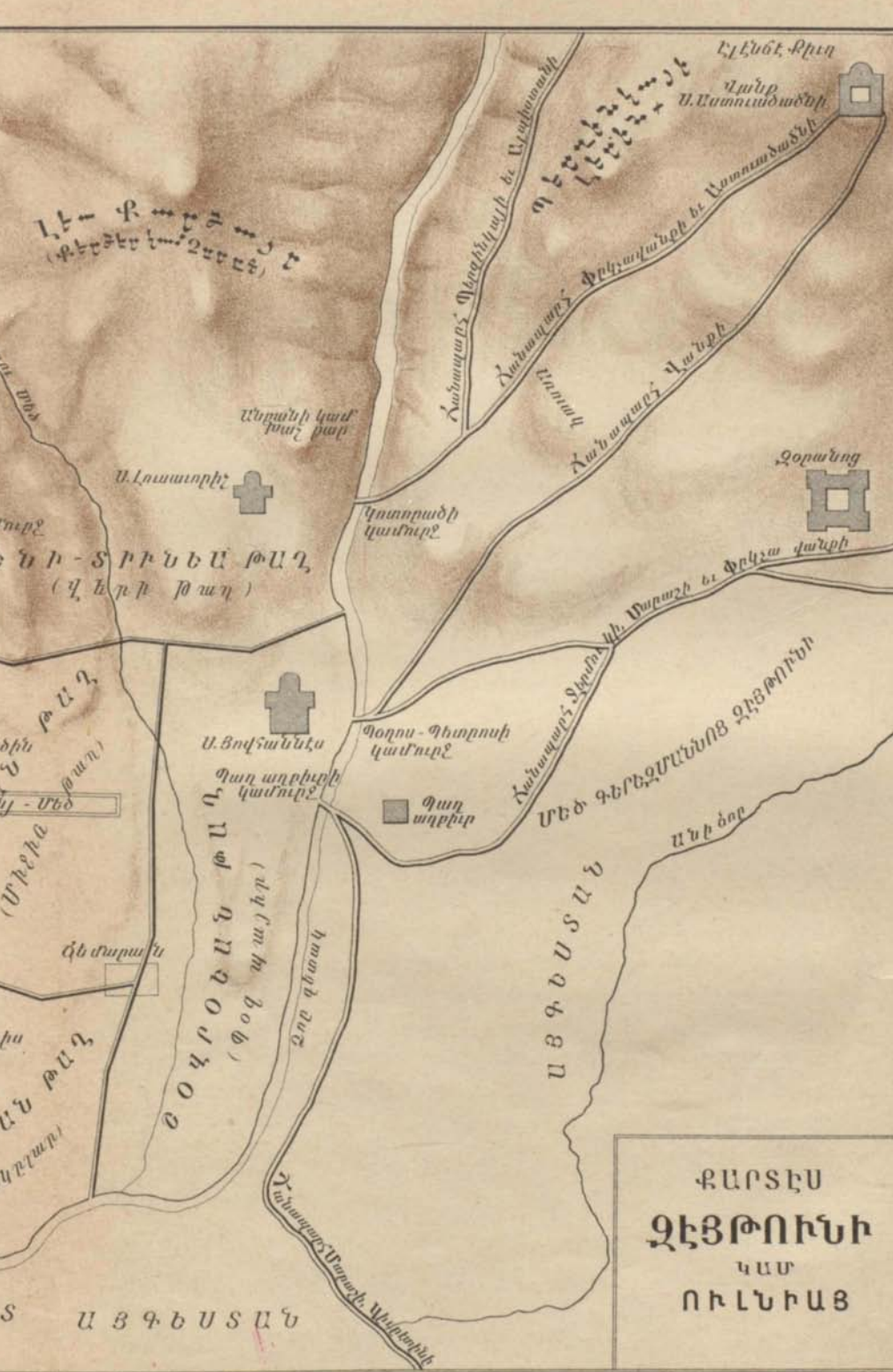
Եպարապեանց հիմնադիրն է Զակար անուն մի անձ, որ 1780 թ.ուականին Զէյթունի վրայ արշաւող Էօմէր փաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցաւ մը ու զարմանալի ճարտարութեամբ: Այս ամենը պիտի պատմենք իրենց կարգին:

Ենի-մինեա թաղի իշխանութիւնն ի սկզբան Աբարտեան ցեղին կը պատկանէր, սակայն յետոյ Ենի-մինեա Հաճի Ղազար աղայի հօր (որուն անունը դժբաղդարար դեռ անձանօթ մնացած է) յանձնուեցաւ համահաճութեամբ Զէյթունի կրօնական եւ աշխարհական երեւելիներու, վասն զի սա Ապաանի մէջ տիրապետող նշանաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով անոր ձեռքէն ազատեց հոյ հարս մը, 1790 թ.ուականին, ու ինքն եկաւ Արեգին. հօրեղբորորդին ալ Հաճրն փախաւ: Սպանութեան դէպքը յաջողորնէլէն վերջն բերեւ են «Ենի մինեայա կէլտիք» (նոր աշխարհ եկանք):

ԸՈՎՐՈՅԱՆ ԹԱՂԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կը սկսի 1800ին հաճի Սահակ աղա ԸՈՎՐՈՅԱՆԷՆ, որ իւր քաջութեամբ նշանաւոր հանդիսացած է Ղալէնտէր փաշայի դէմ՝ մղուած պատերազմին մէջ եւ ամիսի մը շտափ

1 Այս բերդի բարձրութիւնը 70 մէթր կը հաշուուի գետի կողմը, միւս կողմն այնքան բարձր չէ. միջնաբերդ մըն է սա:

ՔԱՐՏԷՍ
ԶԵՅԹՈՒՆԻ
ԿԱՍ
ՈՒԼՆԻԱՅ

շոգիւն (շօրպա, աղուր) կերցուցած է աղքատ ժողովրդեան, եւ ասկէ ծագում առած է այս ցեղին Շօփոսեան մականունը:

Այս շորս՝ իշխաններն իւրաքանչիւրն իւր թաղի վրայ միայն կ'իշխէր², այդ սահմանէն զուրս չունենալով՝ ու եւ է աղղեցութիւն, իսկ իրենց սահմանին մէջ ամենաղօր էին դրեթէ, իրենց հպատակաց կեանքին վրայ ալ իրաւունք ունենալով, այնպէս որ շնացող այր մը կամ կին մը երկու-երեք անգամ խրատուելէ յետոյ երբ անատուէր՝ իշխանին հրամանաւ կը սպաննուէր, իսկ մարդասպան մը կրնար ազատուիլ միայն իւր թաղէն ուրիշ թաղ մը խցոյ տալով եւ տեղւոյն իշխանին պաշտպանութեան ասկէ մանելով: Այս պարագային 12 շոգիւն³ էր, որոնք՝ իրրեւ խորհրդական ու զինակիր՝ իւրաքանչիւր իշխանի կ'ընկերանային ամեն կարեւոր խնդրոց մէջ, մարդասպանին առնորն երթալով հիմնադատակ կը քանդէին զայն իշխանին հրամանաւ, եւ այսպէս զոհացում առած կ'ըլլային սպանելոյն բնտանեաց, ժամանակ անցնելէ յետոյ, երբ այդ բնտանիք ներքէ՝ մարդասպանին ու հաշտուէր անոր հետ՝ կարող էր նա այլ եւս ազատօրէն շրջիլ ամեն տեղ, ոչ զք իրաւունք ունէր անոր մի ու եւ է վնաս հասցնելու, որովհետեւ հակառակորդը երբ կը հաշտուին, արդէն կ'եղբայրանան իրարու:

Իշխանական այս առանձնաշնորհում վերցաւ 1865ին, երբ թուրք կառավարութիւնը մուտ գտաւ ի Զէյթուն: Չորս թաղերու պետերը, որոնք Էփէնջը (ծեր) կը կոչուին, ժառանգական իշխանու-

1 Այս շորս իշխանաց սերունդէն մնացած յիշատակը, 1 Խաղու պեան Մկրտիչ աղայի թուրք Լեւոն Էփենտի, 2 Շօփոսեան Հաղոր աղայի եղբորորդի Կարապետ Էփենտի, 3 Սուրենեան Ղազարեթ աղայի զուակ Կարապետ Էփենտի, 4 Ինի-տիւնեպեան Աստուածատուր աղայի զուակ Զաւար Էփենտի: Սորա ներկայիս ողջ եւ առողջ են եւ պատուաւորը Զէյթունի հասարակութեան:

2 Բաց ի Զէյթունէն իշխանը 1865-էն առաջ կը տրեքին նաեւ. բանի մը գիւղօրէից: 1. Սուրենեան՝ Ղօզլու գաղ, Հաճի-տէրէ, Թամուր (տաճկաբնակ) եւ Տէօնէլ, (աճ.), 2. Խաղուպեան՝ Աւաղ-կալ, Խէրէղէճ, Ղուօը, Գարս-գայա, 3. Ինի-տիւնեան՝ Երեգին, Եյլէնճէ, Քէթման (տաճկաբնակ), Սարը-կեօզէ կամ Քիւրեճիք (տաճկ.) եւ 4. Շօփոսեան Ֆեռի կամ Խեպի (Քէլլոր) եւ Տէօնի բլեր (տաճկ.): Իշխանները կամ անոնց զորկամ մարդիկ ամեն տարի այդ իւր գերուն կալերը կը շափէին եւ շոգի մէկը կը վերցնէին իրրեւ իշխաններու միերուն արփալլիս (գարիմոց):

3 Ներսէս առ պէն կ'ըլլար՝ թաղին իշխանն եւ միւս պաշտպան եղեալ իշխանը՝ 12 զոտաւայելով միտանդ, մարդասպանը օստին վրայ 1 կանգուն ճերմակ կտաւ իրր պատանք կրելով՝ կու դան սպաննուածին տունը, այս ատեն կը ներսի:

Թիւն ունէին, այնպէս որ՝ երբ անոնցմէ մին մեռնէր, բոլոր եկեղեցական դասը, միւս իշխանները եւ իրենց զօգուորչները հանդուցելոյն տունն երթալով՝ նորա որդին կամ եղբայրը (եթէ չ'ունէր որդի) մէջտեղ կը բերէին եւ եկեղեցականք անոր վրայ պահպանիչ եւ օրհնութիւն կարգալով կը նստեցնէին զայն բարձր բաղնոցի մը վրայ եւ այնպէս կը հրատարակէին զայն իշխան նոյն Թաղի, այնուհետեւ բոլոր Թաղեցիք պարտաւոր էին պատկառանքը հնազանդիւ անոր, Թէեւ բլար տիգը անշափահաւ, անհնազանդ անձինք նոյն իսկ մահուամբ կը պատժուէին: Այժմ՝ եւս Թէեւ այդ պաշտօնական ձեւակերպութիւնք վերցած են, սակայն ժողովուրդը միշտ յարգանքը կը վերաբերուի գէպի իշխանական ցեղերը, մանաւանդ պատերազմներու ժամանակ, յորս ի վաղուց անտի մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած են նոքա իրենց միաբան գործակցութեամբ:

Աբծո, Դպրոց, Եկեղեցական Եւ Կանգարի

1500 տունէ կը բաղկանայ Զէյթուն քաղաքը, զուտ հայ եւ կրօնքով յուսաւորչական: Ունի այժմ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրենեան Թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եազուպեան Թաղի մէջ, Ս. Յովհաննէս՝ Շօվրօեան Թաղի մէջ եւ Ս. Լուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեա Թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ եւս կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Բարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս եւ Ս. Յակոբ մեծ եկեղեցին):

Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյմէկ նախակրթարան դպրոց իւր մօտ, հատմ'ալ աղջկանց վարժարան: Աւերդիշեալ Ս. Յակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ նորա տեղ հրկիղելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն զրկուած զբամական նպատի շնորհիւ գեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ՝ կեսարացի Գոյումճեան Քերովէ էֆէնտիի հսկողութեամբ: 1866—67 Թիւն Թէեւ կրօնական բաժանում մը մօտ Զէյթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթոլիկութեան, մի քանիներ ալ բողոքականութեան յարելով, սակայն ասոնք մինչեւ հիմա չունին իրենց յատուկ կրօնական՝ եւ է հաստատութիւն՝, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, գրեթէ 20 ական տուն:

1 Բողոքականներն ունին մի փոքր ժողովարան, իսկ կաթոլիկները կը պատարագեն սոսկ անեական մը մէջ:

Այս բաժանում քաղաքական տաղնապի մը հետեւանքն էր, ապա թէ ոչ գէյթունցի հայր սաստիկ ջերմ սիրով յարած է իւր մայրենի Ս. եկեղեցւոյն, եւ այս սէրը միշտ փառ պահելու ջանադիր եղած են եկեղեցական ս. հարք, որք ի սկզբանէ անտի կարեւոր դիրք մը ունեցած են այս արեւմաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ: Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ դաստիարակուած, որք եկեղեցական ամենաբարձր աստիճաններով օգտակար հանգիստացած են նաեւ ընդ-հանուր հայութեան: Սորա են:

Սիմէօն	Կաթողիկոս Սող	1539 թուականին
Ղազար	" "	1545 "
Խաչատուր	" "	1570 "
Կարապետ ¹ Գ.	" Ս. Էջմիածնի	1726 "
Սարգիս Պատրիարք Վ. Պօլսոյ		1587 "
Յովհաննէս	" "	1590 "

1. Եսիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարանի մէջ երկարօրէն կը պատմէ իւր անձին վրայ, «Եօթնամեկնի ծնեալ, առէ, եւ եօթն ամ գլխածն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ չէիք իմ մականայնեցեալ, սա Զէյթուն ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մերտիրիւս) Գահակ մականուանեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մայրօմ)»։ Գահակէն աղաւաղեալ Գահակնց կամ Գեգիկնց կը կոչուի. այժմ Գահակնց սերունդը կայ քաղաքին վերի թաղը, քերձէր ըսուած աեղը. Գահ (գօհ) Զէյթունի բարբառով տարիքու մարդ կը նշանակէ: Իւր ծնողաց մեռնելէ ետք լսելով իւր հայրենակից Սալուս կոչեցեալն Ստեփան վարդապետի՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, անոր քով գնաց Ընկիւրիս եւ անոր ձեռաց տակ վարժուելով (1681) արեւոյթութեան կարգ առաւ անկէ, իսկ 1684—1687ին ծայրագունութեան տառիճան, եւ վանքի նորոգութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպաններ ձգեց հոն եւ ապա զբոսեցաւ Նազապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ու յետոյ անդու յաղորդ եղաւ եւ 30 տարեկն աւելի պաշտօնավարեց (1694—1726): Ղազար Գահակնցն նորին սրբազնութեան համար կ'ըսէ որ «Էր այր չգեղ եւ փառալուրդեալ»: Իւր ամսագրութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորոգութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զորքերով ու սպաններով ձօնացուց: Եւսոյ իւր ձեռնառուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմէայ եւ իւր հայրենիք, ուր շորս ամիս կեցաւ թէ իւր եղբայր Ստեփանոս Երեքի հետ տեսնուելու համար եւ թէ սպասմամբց երեսէն ճանապարհներ եղած երկիւղներու պատճառաւ: Այս մասին իւր ընկեր Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ «Ընդ (ի Զէյթուն) զուխտս մեր կատարեցաք, թէ ի Ս. Փրկին, թէ ի Ս. Աստուածածնոյ վանքն եւ թէ յԵնանիա Առաքելոյն Ս. Եջն, որ ի Զէյթունոյ վանքն կայ եւ ուսուցին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անչէն գտեղի կալաք աւուրս

Աւելորդ շէնք համարիւր այս բարձրադասան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաեւ այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որք յաջորդաբար պաշտօնավարեցին ի Զէյթուն իբրեւ առաջնորդ կամ իբրեւ վանահայր:

Սուրբ են. —

1586	Յովհաննէս Ա. Եպիսկոպոս	
1596	Դսերուն	"
1624	Մկրտիչ	"
1666	Մովսէս	"
1694	Ստեփան	" (Սաչու մականուանեալ)
1720	Կարապետ Ա.	"
1800	Յովհաննէս Բ.	"
1806	Յարութիւն	"
1808	Միքայէլ	"
1817	Մարտիրոս	"
1821	Պօղոս	"
1823	Յակոբ	" Պըշեան
1826	Մատաթիա	" Ղալիկեան
1828	Յակոբոս	" Պօստանեան պարմադր քեփը (մատնատ)
1832	Սարգիս Ա.	" Խանդբորեան

Հարիւր եւ քսան յաջէ թորգումանց՝ որ իբրեւ զատիւ շրջէին շուրջ զմեզ, բայց յետոյ փախտեաց ճանապարհաւ հազիւ հասար ի Հաճնայ վանքն, առ Ովհաննէս Կաթողիկոսն, Ուրիշ շինու թիւններէն վերջ, Աստուածատուր Կաթողիկոսին փախճանելէն ետք, Կ. Պօլսոյ մէջ Կաթողիկոս օծուեցաւ 17 փետր. 1726ին, ուր տեղ Յովհաննէս վարդապետ (Կալոս) Եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որը եղաւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, եւ ապա ինք մեկնեցաւ ի Ս. Էջմիածին եւ շորս տարի գահակալելով փախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատէ «Սխուանց Հ. Աւետիկ»):

Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Զէյթուն այցելած ստան Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փարք եւ պատուական սկիւշ մը նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչեւ ըստօր կը մնայ.

«Յիշատակ է Ս. Ակիհայ Ուրիշ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Ս. Սեղանին: Եամի Տեառն 1705 նուիրատու ձեկեր Կարապետ Կաթի, Գահկոնց:

Առաջագր Գաղաթիւն:

Գերեզմանը կը գտնուի Ղազարշապատի Սր. Հռիփսիմէ փանդի գաւթին աջակողմը, բայց տապանաքարը լու չի որոշուիր շրջակայ սպիւրեկէ:

1851 Զովհաննէս Գ. Էպիսկոպոս Էջմիածնի. սա մեծ ծառայութիւն մատուց Ս. վանքին շինութեանը

1861 Սարգիս Բ. " Արքիեպիսկոպոս

1883 Կարապետ Բ. " Քէչեքեան. այժմ ողջ է:

Մարտիրոս վարդապետ Պալեան Մարաշի

Յարութիւն " Տ. Դաւթեան

Դաւիթ " Տ. Դաւթեան. վէրեր-քէօփրին վախճանած է:

Պետրոս " Քէչեքեան. Զէյթուն վախճ.

Պօղոս " Տառնեան " "

Սարգիս " Արքիեպիսկոպոս. Գարաման ք. վախճ.

Ստեփան " Աղճապեկեան. Պրուսա ք. վախճ.

Վաչուս " Տ. Վաչուսեան. Աղիզ փաշայի պատերազմին նահատակուեցաւ 1862 ին:

Մամբէ " Զմէկաճակցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատակուեցաւ նոյն պատերազմին (1862):

Յովհաննէս " Զօփուրեան. Զէյթուն վախճ. 1896 ին:

Գրիգոր " Արարեան. այժմ ողջ՝ Վ. Պօլիս կը գտնուի:

Նշանաւոր եկեղեցականներէ զատ Զէյթուն ունի նաեւ իւր նահատակներն ու ճգնաւորները, որոնցմով կը պարծի նա կրօնասիրական հպարտութեամբ:

Քրիստոսի 300 տկան թուականներուն Ստեփանոս¹ անուն ջերմեռանդ քրիստոնէայ մը, իւր մօր եւ 34 քնկերաց հետ, իւր կրօնքին սիրոյն համար կռապաշտ դատաւոր Սոկրատի հրամանաւ նահատակուելով, կը թաղուի Կանչիի մէջ, որ թուրքերը Զուգուր-հիսար կը կոչեն, Գրեուղէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ. վրան կայ մի փոքր մատուռ, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին միանգամ Էջմիածնի պահոց յաջորդող կիւրակէ օրը, եւ այն պահէն ալ Ս. Ստեփանոսի պահք կը կոչեն զէյթունցիք. "Սրբազնութեանս պօքը իկիք" — սուրբ Ստեփանոսի պահքը եկաւ, կ'ըսեն:

Աւերջերս ալ կար Մեկքոն անուն մի ճգնաւոր, որ խիստ ժուժկալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր, օրը մի անգամ խիստ

¹ Աւելցի Ս. Ստեփանոս տարին անգամ մը հայ Ս. եկեղեցին կը տօնէ եւ յատուկ շարական ունի:

Թեթեւ անունդ մ'ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը աղօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Եղբուսաղէմ, 5 տարի Անտարիոյ Ս. Արապետի վանքը, 15 տարի ալ Զէյթունի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսուներեւոյ հասակին մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իւր աղօթից ու մաղթանայ միակ նիւթն էր հայոց ազգի փրկութիւն եւ Զէյթունի զինուոյ յաջողութիւնը, Զերմեանդ ունիացին սորա մաղթանքներուն կը վերագրէ իւր փառաւոր յաղթանակը:

Բայ յայտցանէ յիշատակելի անձնաւորութիւնք պէտք է համարուին Զէյթունի տարեգրութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆերիզ օղլու Մէհմէմմէտօհլը եւ Չեօբիւկ Մէհմէմմէտը, որք 1862ի պատերազմին մէջ հայոց հետ միացած քաջաբար կռուեցան Աղիզ փաշայի զօրաց զէմ, եւ Չաքը-թէրէ-էփէր կոչուած տեղը կարեւրէր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց» կարդալով՝ յախտենական հանգիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հոգիներուն:

Ասոնց նախնիք, Թուով 14 հոգի, որք լազ կոչուած ցեղէն էին, 1547ին Տրապիզոնէն Զէյթուն գաղթեցին: Ասոնց գլխաւորներն էին Հաջի Խպրահիմ ու իւր տղան Օսման եւ եղբարքը Աճէմ Ալի ու Չեօբիւկ Մէհմէմմէտ, որք սոսկալի տճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած իրենց ընտանեօք հանդերձ: Սեթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբաւը մինչեւ ասոնց հասած ըլլալով՝ եկան անոր ապաւինեցան, նա ալ ընդունեց զիրենք եւ տեղացւոյ վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց անոնց, այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունքը անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին. ասով քիչ ատենէն հոգերու եւ այգիներու տէր գառնալով հարստացան, Սուրէնեան Թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին: Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարիքներէ զատ՝ հարկատուութենէ եւ զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչեւ 1853 Թուականը, որ ատեն Թահիր փաշան 200 զինուորներով Զէյթուն գալով՝ Ս. Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ եւ պահանջեց, որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մասնելով բոտ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Նոյն ժամանակի հայոց առաջնորդ Բովհաննէս եպիսկոպոս Խօբսիւղեան, որ փաշային ըրած մեծամեծ պատիւներուն համար շատ համա-

բում ունեցած էր անոր քով, աղաչեց զայն, որ իւր գրակից այդ մահ-
մեաականները ազատ կացուցանէ այդ պարտականութենէն. նա ալ
չկրնալով մերժել անոր խնդիրը՝ ընդունեց. այս կերպով ողին եկամուտ
թուրքեր կրկնապէս երախտապարտ մնացին հայոց եւ ի մասնաւորի
բարեսիրտ որբաղանին: Աւստի մշտնջենական հաւատարմութեան ուխտ
ու երդում անելով՝ խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ
մեռնիլ: Ահա այս երախտադիտական զգացմամբ անձնազոհ եղան
իրենց յաջորդող այս երկու թուրքեր, որք լեզուով ու բարքով արդէն
հայացած էին:

I.

Զարմանուհի.

Հեթում. Մուրաա Դ.-ի հրովարտակը:

Ձէթունի հողն ու քարը, օդն ու ջուրը, որ կարծես քաջութեան, հայրենասիրութեան ու ազատասիրութեան հողի կը ներշնչէ իւր բոլոր բնակիչներուն՝ նոյն իսկ տկար կուսակառուած սեռին եւ որոյ գերեզմանը դիւցազանց քնարան կոչելն իսկ չափազանցութիւն մը չ'ըլլար, դարեր առաջ սնուցած ու ննջարան հանդիսացած է մի նշանաւոր հայ հերոսահայ: Այդ հերոսահայն էր Ռուբինեանց Հեթում սպարապետի տիկին Զարմանուհի, որ Գրիգոր անուն մի վատ հայի ձեռամբ իւր սիրելի ամուսնոյ սպանումէն յետոյ (Ռուբինեանց անկումէն վերջը) փախաւ եկաւ Կօկիսօնի եւ Ռէնիոյ լեռները եւ՝ այն տեղեր հինգ տարիի չափ թափառական պտտելով իւր Գէորգ որդւոյն հետ՝ յաջողեցաւ վերջապէս 300 քաջ լեռնականներ հաւաքել իւր մօտ ու անոնց գլուխն անցնելով յարձակեցաւ տաճկաց վրայ, զորս յաղթելով տիրեց Կապանու 65 տարի: Սորա գերեզմանն որ կողմ' ըլլալը թէ եւ անցայտ՝ սակայն տեղացիք սաւանդութեամբ կ'ըսեն, թէ Ձէթունի տէրն է եղեր նա եւ առանց կերակուրի լոկ մրգեղէններով եւ անուշեղէններով կերակրեր է միանգամ իրեն հիւր եկող 60 հողի տաճիկ հեծեակներ:

Ի սէր եւ ի յիշատակ այս քաջարի տիկնոջ՝ շատերը Օսթրաւի կը կոչեն իրենց աղջկանց անունը եւ սոյն անուամբ կիներ խիստ շատ կան մինչեւ ցայսօր: Սորա որդւոյն Գէորգայ սերունդէն էր Հեթում անուն ուսեալ եւ արխատիրտ քա-

Հանան, որ կը պաշտօնավարէր Միջին Թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւ որոյ Համար աւանդութեամբ կըսուի, թէ Ն. Պօլես երթալով յաջողած է ձեռք բերել Սուլթան Սուրատ Դ.-ի այն նշանաւոր հրովարտակը, որ այլեցաւ 1884ի հրդեհին շատ մը անգին հնութիւններու հետ:

Ահաւասիկ յիշեալ հրովարտակին ամբողջ պարունակութիւնը.

« Զէյթուն գասապասը թաշըզ օլուպ կէնիշ արագիսի պուլունմատըզընտան՝ խտարէի թէպիւշէրի իշին կիւճիւք չէքմէէրի վէ հընթա, շայիր վէ ճէմի հուպուպաթ թաշըպարտան կէլմէսի իյճապ իթտիկի տէքեալ օլտուզընտան՝ մէմալիքը մահրուսէմտէ պուլունան ճիւմէ թէպասմտան Մարաշ սանճաղընա թապի Զէյթուն գասապասը միւս թէնա թութուլարագ թէտիյէ իտէճէքէրի խարաճ վէր կիւսինտէն ափվը շահանէմ օմուշտուր. եալընրզ սէնէվի մազթու վէրկիւէրի օն պէշ պին զուրուշ օլուպ՝ պու մըզտար ազճէի տէ Այա Սօֆիա ճամիի շէրիֆին միւթէվէլլիսինէ թէտիյէ օլունտուն, քի գանախլէրէ զէյթ եաղը ալուպ ճամիի շէրիֆէ նուր ու լէման օլուն, օն պէշ պին զուրուշ տա քէնտու քիլիսալէրընէ, էտա էյլէսունլար, ելինէ գանախլէր իշին. իպատէթիսանէլէրի միւնէվվէր օլուն. կէրէք Այա Սօֆիա ճամիսինէ վէ կէրէք քէնտուլէրին քիլիսալէրինէ վաղըրֆ տայընրլար, պաշգա հիշ պիր հիւքիւմտար միւտախէլէ իթմէսուն թէվէճճիւհը շահանէմէ նայիլ օլան Զէյթունա. վէ տախի Օսմանը մէմուրէյն տէրունը գասապատա պուլունմասուն, հէմտէ Օսմանը մէմուրէյնտէն պիւրիսի եօլճուլուզլա գասապայա թէսատիւֆ իտէր իտէ՝ օ սէյ-յահ տէրունը գասապատա եաթմայուպ շէհրին տըշարըսնտա եաթսուն. շէօյլէ քի վէրմիշ օլտուղըմ իսթիսնայիլէթ ու իսթիզլալիլէթէ հիշ պիր թարաֆտան իսալէլ կէլմէյուպ՝

քէնտու քէնտոււլերինի խաարէ էյլէսունդար. շէջլէ պիլէլէր,
պլամէթը շէրիֆէմէ իթիմատ գըսարար

սէնէ սիթթէ ութէլութին ու էլֆ

Ասիթանէի իսթամուլ, Փի շէհը իւլ շէվլալ ԿԳ

ՄՈՒՐԱՑ

Թարգմանութիւն

Ձէյթուն դաւառակը քարոտ բլալով, բնակիչք ըն-
դարձակ հողեր չունենալուն, իրենց պարէնը հայթայթելու
համար շատ դժուարութիւններ կը կրեն, այնպէս որ ցորեն,
գարի եւ այլ ամեն ընդեղէններ դուրսերէն բերելու հարկա-
դրուած են, ուստի յիշեալ դաւառակը, որ կայսերական կա-
ռավարութեան մասը կազմող Մարաշի կառավարութեան
տակն է, որպէս արածնացեալ երկիր՝ զերծ կը կացուցանեմ
գլխահարկի տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերա-
կան Գանձուն, միայն տարուէ տարի 15.000 դահեկան որո-
շեալ քանակութեամբ տուրք մը պարտին հատուցանել Այա
Սօֆիա մզկիթի հոգաբարձուն, որպէս զի կանթեղներուն
համար ձէթ առնելով լուսաւորուի մզկիթը. 15.000 դահե-
կան ալ իրենց եկեղեցեաց կանթեղներուն համար վճարեն,
որ անոնք ալ լուսաւորուին: Թէ Այա Սօֆիա մզկիթին եւ
թէ իրենց եկեղեցիներուն՝ որպէս կրօնական տուրք (վազրֆ)
համարուի այս գումարը. ասկէ աւելին պահանջելու համար
իմ՝ յաջորդներէս ոչ ոք համարձակի կայսերական շնորհաց
արժանացող Ձէյթուն դաւառակի վրայ ծանրանալու: Բաց
յայտմանէ այն դաւառի մէջ թուրք պաշտօնեայ չի պիտի
դանուի, նոյն իսկ ծանապարհորդութեամբ այստեղ հանդի-
պող թուրք պաշտօնեան քաղաքէն ներս չմտնելով՝ պէտք է
դուրս տեղ մը պառկի, այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը վնաս
չհասնի այն բացառիկ ու ինքնավարական դրութեան, զոր

շնորհած եմ անոնց՝ ինքզինքնին կառավարելու առանց արտաքին միջամտու թեան:

Այսպէս պէտք է գիտնան ու կայսերական կնքոյս փստահին:
Կ. Պոլիս. 29 շէվվալ 1036¹:

ՄՈՒՐԱՑ

Այս հրովարտակի արամադրութեան համեմատ նշանակեալ 15,000 դահեկան գումարը, որ յետոյ մինչեւ 24,000 ի բարձրացաւ, տարուէ տարի հաւատարիմ՝ անձի մը ձեռքով ուղղակի Պօլիս կը ղրկուէր Այս Սօֆիայի մզկիթի վերատեսչին:

II.

Ըօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Յակոբ:

Ձէյթունցիք թէ՛ իրենց երկրի զրից պատճառաւ եւ թէ՛ իրրեւ առանձնաշնորհեալ ժողովուրդ մը՝ շատ ազատ եւ համարձակ վարմունք ունէին ոչ միայն իրենց լեռներու մէջ, այլ նաեւ այդ սահմաններէն դուրս ալ. միւս կողմանէ որոշեալ 15,000 դահեկան տուրքն ալ ուղղակի Պօլիս ղրկելով Մարաշի կառավարութեան, ինչպէս նաեւ թուրք հասարակութեան նախանձր կը շարժէին իրենց վրայ. այս նախանձր գնալով ասելութեան ու թշնամութեան փոխուեցաւ մինչեւ պատերազմ՝ յառաջ բերելու աստիճան:

Սուլթան համիտ Ա.-ի օրով պայթեցաւ այս կռիւր ընդ մէջ հայոց եւ թուրքաց, երբ Մարաշի կառավարիչ էր Ըօմէր փաշան, որը սաստիկ գրգռեցին թուրքերը ուղղութեան բերելու համար այս անպատկառ ղէյթունցիները, որոնք ստրկաբար գլուխ չէին խոնարհեցներ իրենց:

Ըօմէր համաձայնեցաւ իւր կրօնակիցներու արած պահանջումին եւ՝ բաւական թուով զօրք առած 1780 թուա-

¹ Քրիստոսի 1618 Փետրուար 17:

կանին եկաւ բանակեցաւ վարի թաղի ջրաղացներուն առաւին մօտ, պահանջելով զէյթունցիներէն, որ առաքել իրեն վճարեն. նորա մերժեցին այս առաջարկը, զխանարով մանաւանդ թէ առ երեւոյթ պատրուակ մ'էր այս իւր ներքին թշնամութիւնն սքողելու համար, եւ պատրաստուեցան զէմ գնելու: Փաշան լաւ գիտէր, թէ ուղղակի յարձակում գործելով չէր կարող արդիւնք ձեռք բերել, այլ առելի ինք պիտի մնասուէր, այդ պատճառաւ նեղել ուղեց զանոնք պաշարումով, որ 7 ամիս տեւեց եւ որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին բոլոր քաղաքացիք, այնպէս որ սպառած հացին եւ ուրիշ պաշարեղէններու փոխարէն չամիշ կ'ուտէին, երբ այն ալ սպառեցաւ՝ անոր կուտն ազալով իրր հաց կ'եփէին ու կ'ուտէին:

Եօմէր՝ տեսնելով, որ զէյթունցիք բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չ'ունին, եւ ինք անոնց մէկ մազին անգամ մնասելու անկարող կը գտնուի՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց խեղճ ձիթ ենիններուն վրայ, որք բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ կը զանուէին այն կողմը, եւ ուրիշ շատ մը այգիներու ծառոց հետ անոնք ալ կտրել տուաւ իւր քաջաբազուկ զօրաց, որոնք մեծ հլճուանք կը զգային ամեն անգամ, որ ահագին շառաշմամբ թաւալղոր կ'ուգային անոնք. կարծես մէյմէկ զէյթունցիներ կը տապալէին յերկիր:

Երբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայրաստիճան ստատկացաւ քաղաքին մէջ, զիսաւորանձինք ի ժողով գումարուելով այս վիճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Եակոբ անուն կարճահասակ, բաց ճարպիկ ու արիասիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սղաննել Եօմէր փաշան. «Ես տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքով պիտի սատկի», ու անմիջապէս դուրս ելելով խոյ մը մորթեց

ու անոր մորթը եւ լաւ ատրճանակ մը հետն սուած դաղաազողի եւ զգուշութեամբ դնաց պահուեցաւ ժայռի մը ետեւ, որուն մօտ կ'արածէր թրքական բանակին պատկանող ոչ խարներու երամակ մը. երբ դիշեր եղաւ, միթութենէն օգուտ քաղելով՝ խոյին մորթը վրան առաւ ու ձեռքերն ալ ոտքի անդ զործածելով իբրեւ չորքոտանի մօտու հօտին մէջ. ոչ որ կարողացաւ նշմարել այս նորեկ խոյը, եւ երբ իրենց արօտավայրէն դառնալով ոչխարք մակաղեցան բանակին մօտ, մեր խոյակերպ Եակոբիկն յաջողեցաւ թշնամեցն բազմաթիւ վրաններուն մէջէն սպրդելով հրամանատար փաշայի վրանին մօտ անկիւն մը կծկուելու. բոլոր բնութիւնը լռութեան եւ ամբողջ բանակը խոր քնոյ մէջ ընկզմած էր. Մախախնամութեան ամենատես աչքը միայն անքուն կը հսկէր իւր այս տկար արարածի վրայ, որ օրինակելի անձնութեամբ մը իւր կեանքը կը վտանգէր յօգուտ հասարակաց բարեոյն:

Եակոբան համբեր կը սպասէր արշալուսի ծագման: Ժամերը եւ վայրկեանները կարծես սովորականէն աւելի դանգաղ կերպով կը յաջորդէին իրարու. հասաւ վերջապէս ցանկալի րոպէն, փաշայի ձայնը լսելի եղաւ վրանին մէջ, եւ քիչ վերջը ջուրի սափօրն ի ձեռին դուրս ելաւ ապրիլի ընելու. Եակոբ ծունկի եկաւ եւ «անուն իւսիւս քիւրիւստիւս» աւսելով քաշեց ատրճանակին բլթակը, պոճպ ձայն մը եւ ահա լծակէր արիւնշաղախ ինկաւ գետին եւ «օղնութեան հասէք... զարնուեցայ» լսելով՝ հոգին փչեց: Իսկ արիասիրտն Եակոբ առանց ժամանակ կորուսանելու կայծակի արագութեամբ հասաւ իւր ընկերաց մօտ, որք արդէն ոչ շատ հեռի յարմարագոյն վայր մը սպտրաստ իրեն կը սպասէին եւ ատրճանակի ձայնն առնելով սկսած էին արդէն արշաւել թուրքաց վրայ, մինչդեռ սոքա հազիւ թէ դժբաղդ իրականութեան վերահասու եղած՝ ահաբեկ ու մոլորուն չէին գիտեր, թէ ինչ ընել

պէտք էր: Հայ խմբակի անականիալ յարձակումէն ալ բոլորովին շուարած՝ խեղճ մարդիկն ամեն բաններնին թողուցին ու սկսան խառնիխուռն փախչիլ: Իսկ Յակոբ սուսերամերկ՝ իւր ընկերաց գլուխն անցած ինկաւ գեղարդակիի զօրաց ետեւէն ու անոնցմէ շատերը ջարդեց: Այս կռուոյն մէջ զէյթունցիք զինեալ էին ոմանք հրացանով ու սուրով, ոմանք ալ ճիւղով (կացինով):

Պատերազմին աւարը Սուրէնեան իշխանի ձեռքով բաժնուեցաւ զէյթունցւոց, որք այսպէս ծայրայեղ աղքատութենէն յանկարծ հարստացան թէ՛ պարէնով եւ թէ՛ զէնքով: գեղարդներն ալ վարի թաղեցւոց բաժին ինկան, այս պատճառաւ անոնց Վառլապ անունը կուտան Տաճիկներ, այժմ ալ ազաւազելով Վառլապ կ'ըսեն:

Մեր հայրենակիցք ըստ սովորութեան սոյն պատերազմի իշխատակին մէկ-երկու տող նուիրած են:

Էօմէր փաշա ապտէսթինի էյուճէ ալտը,
Գօշտան գուրշուն կէլուպ էօմրին գալտըրտը,
Լաշէսի չատըր գամուսընտա տէվրիլտի գալտը,
Եագուպ իշխան իկիթլիյին պիլտիրտի:

Թարգմ. Էօմէր փաշան իր աղօթքը կատարեց,
Խոյէն գնդակ մ'եկաւ, հոգին գուրս հանեց,
Դին վրանին դրան առջեւ գլտորեց,
Եագուպ իշխան քաջութիւնը ցոյց տուեց:

Այս պատերազմի սոյն փառաւոր վախճանը խնդութեամբ եւ երախտագիտական զգացմամբ լեցրնելով համօրէն զէյթունցւոց սիրտը՝ Սուրէնեան իշխանին ու բոլոր եկեղեցական դատուն հետ միացած Գառկըար թաղին վրայ իշխան կարգեցին զՅակոբ, մայթթանքներ եւ օրհնութիւններ կարգարով անոր վրայ:

Այս պատմութիւնը քաղուած է Զէյթունի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ձեռագիր պատմութիւն վերջը գրուած արձանագրութենէն, որոյ հեղինակն է տէր Պապուկ անուն քահանայ մը (1781 փետրուար 24ին):

III.

Ալի փաշա. Նիւրնտինի պատերազմը:

Էօմէր փաշայի կորուստը եւ թուրք զօրաց չարաչար պարտութիւնը շատ անմարսելի եկաւ տաճկաց. ուստի նորա յաջորդ Ալի փաշան թելադրեցին վրէժխնդիր ըլլալ այս ափ մը Կէօւ-քէօն, որք կը նսեմացնէին Ռէ-ճար-պէի հաւատացելոց զինուորական փառքը: Այդպիսի թելադրութեան մ'ալ պէտք չկար. Ալի իսկ կը զգար ինքնին իւր ներսը ճշմարիտ իսլամի մը ունեցած պարտականութիւնը, ուստի 1782ին բաղմամբ կը զօրբերով եկաւ Նիւրնտին, որոյ կիրճը իսկոյն բռնելով հայերը թող չը տուն թշնամեոյն, որ աւելի յառաջ դայ: Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթահարուած սկսաւ խոյս տալ իւր անվահեր բանակովը մէկտեղ, եւ թէպէտ յաջողեցաւ ողջամը Մարաշ հասնիլ, սակայն կեալութենէն յաղթուած ըլլալու ամօթը եւ զայրոյթը այնքան սաստիկ էր, որ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ այնտեղ ու կաթուածահար ըլլալով մեռաւ:

Նըսուի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր Եփրատի իշխանը, որ 300ի չափ հայ կորիճներով հալածեց թշնամին մինչեւ Ի-նի-լի-կամուրջը, Զէյթունէն 9 ժամ հեռու, եւ անոնցմէ շատերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ:

Սորա քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն յայտնելով զէյթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք եւ

Հող, բնակարան տարով անոր՝ Պապայի թաղին մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն հայերով մէկտեղ։ Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուէի 8 ժամ հեռաւորութեամբ եւ կը կոչուէի Ղէլէյ Կէլէի՝ (Օրկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6 տուն հայ։

Ժամանակ անցներով Օրկիրեանք բաւական զօրացան ու հարստացան եւ երկու ճիւղի բաժնուելով՝ մին կոչուեցաւ Չախլէ-ան, իսկ միւսը Չալլէ-ան. այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն պատուելին, որ նշանաւոր հանգիսացաւ 1878ի պատերազմին մէջ ու մեռաւ անցեալ 1899ին Բուքրէշտ եւ որ սակայն Չաքքըեան կը ստորագրէր։

Չալլէսեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց սրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զէյթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, եւ այս պատճառաւ իրենք ալ փճացան։ Իրենց հարստութեան միակ յիշատակ մնացած է այժմ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսեայ եւ առանց կարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը, զոր նուիրած են Ս. Եովհաննէս եկեղեցւոյն։

Ալի փաշա տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր Հալլէնի Ալէ, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Ալէ-Գայասի, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-գայասը։

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն զէյթունցիք.

Ալի փաշա Ալուրետինէ եէթիշտի,
 Զէյթունլուար իլէ օրտա թութըշտը,
 Մաղուպ գաշուպ, կիւճիէ Մարաշա տիւշտիւ,
 Տամլա էնտիրիւպ, ախրէթինէ գալուշտը։

¹ Ճիկիրէն աղաւաղեալ է։

Թարգմ. Ալի փաշան Ալերետին հասաւ, եկաւ.
 Զէյթունցիներուն հետ բռնուեցաւ,
 Յաղթուած փախաւ, հաղիւ հաղ Մարաշ ինկաւ,
 Կաթուածն իջաւ, օրհասը գտաւ:

IV.

Դալէնտէր փաշա, Կիրակոս կաթողիկոս:

Էօմէր եւ Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան շատ տարիներ, եւ Զէյթուն իւր ազատութեան ու կէս անկախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուականը, որ տտեն Մարաշի կառավարիչ Դալէնտէր փաշա կեդրոնական կառավարութեան զազանի հրահանգներովը յանկարծ Զէյթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը եւ, իւր նախորդի օրինակին հետեւելով, փոխանակ յարձակում դործելու՝ պաշարումով նեղեց զայն 9 ամիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կոիւներէ յետոյ յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ քսակը՝ 500 դահեկան) կամ 30.000 դահեկան տուրքը, զոր կը պահանջէր Դալէնտէր, եւ այսպէս հաշտուելով իրարու հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր զէյթունցւոց այս պայմանը, մանաւանդ իրենց ունեցած առանձնաշնորհման հակառակ. հետեւեալաբար եւ զրգելով իրենց խոստման՝ չվճարեցին զայն ընդ երկար, յայտնի կերպով ապստամբելով կառավարութեան դէմ: Դալէնտէր փաշա ինքզինքը փոխանակ պատերազմի մը անստոյգ հետեւանքներուն մատնելու՝ դործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն Կիլիկիոյ մեծանուն Կիրակոս կաթողիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու ամուր պարսպով մը պատած ըլլալուն՝ կասկածելի դարձած էր կառավարութեան իրրեւ գործակից ու խորհրդակից զէյթունցի ապստամբնե-

րուն, ուստի Դալէնտէր հրամանն ստացած էր, որ զայն ձերբակալելով՝ կախաղան բարձրացնէ, բայց անկարելի էր իրեն զործադրել այդ հրամանը, վասն զի Չատրըճօղլու կոչուած պէյը, որ կիշիկէր Սոյ, մոտերիմ՝ բարեկամ ու պաշտպան ըլլալով՝ կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի, չյանձնէր զայն Դալէնտէրի ձեռքը: Խորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ քաղել ուզեց: Իւր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելիները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը այնտեղ հրաւիրելով՝ Զէյթուն զբրկեն, որ երթայ աստամբ հայերը յորդորէ չ'ըմբոստանալ ընդդէմ՝ կառավարութեան, այլ վճարել իրենց խօստացած 30.000 դահեկան տուրքը:

Մարաշիքը բոլորովին անդիտակ փաշայի չար դիտաւորութեանց՝ համակերպեցան նորա առաջարկութեան եւ հրաւիրեցին Սորին Սրբազնութիւնը գալ ի Մարաշ: Խեղճ կաթողիկոսն եւս չգիտնալով, թէ ի՞նչ սոսկալի դաւադրութիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար դիմելով Չատրըճօղլուի՝ նորա հրամանն ստացաւ ու Ս. Ծննդեան Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր հանգիստ առաւ եւ ահա Ծննդեան խթման երեկոյին փաշայի ազաններէն Լէ-Ֆէնլէն պաշտօն փէյզուլահ պէկը 10 ոստիկանով եկաւ առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր:

Կառավարութեան հրամանը իրեն հաղորդելէ յետոյ առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայի պալատը եւ այնտեղ առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախաղան բարձրացնելու դիտումով:

Խեղճ կաթողիկոսը յուզուած, այլալո՛ւմ ինքզինքը յանձնեց Եախախնամութեան կամաց, «Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ, ես յումնէ երկեայց», սաղմոսը մրմնջելով: Միւս կողմէն այս ախուր զոյժը վայրկենապէս ծաւալելով քաղաքին

ամեն կողմը՝ ի խոր սուգ համակեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոց զլիսաւորները քահանայից հետ մէկտեղ զիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ նա կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց ո՛ր եւ է միջնորդութիւն։ Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հարիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրից պայմանաժամով արձակում ստանալ իրենց երաշխաւու թեան տակ։ Այդ ահագին գումարը նոյն իսկ այն գիշերը հանգանակելով իրենց մէջ հայերը՝ յանձնեցին ընտաքաղց Գալէնտէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար այն յետոյ։

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ եւ մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը անհուն երախտագիտութեամբ լի առ Աստուած եւ առ սիրեցեալ իւր հօտը՝ արտասուաթորմ աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը եւ արտաբուլի մնալթանքներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոց վիշտը ուրախութեան փոխուելով՝ սկսան կրկնապէս շնորհաւորել զիրար Բաբէ Ս. Նշանի կոչելով այն Ծնունդը, որ պատահեցաւ Բրիստօսի 1818 թուականին։

Այնուհետեւ փութացին այս եղելութիւնը տեղեկագրել առ Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ, Տ. Աբրահամ Սրբազան Ռուպէլեան, որ առանց ժամանակ կորուսանելու բողոք բարձաւ Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ։ Շուտով երեւցաւ այս բողոքի արգիւնքը։ Բառանօրեայ պայմանաժամը դեռ լրացած չէր, եւ ահա Գալէնտէրի պաշտօնանկութեան հրամանը գուրս եկաւ։ Այս հրամանագրով իւր ստացած 100.000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու եւ իւր ամբողջ զերդաստանով Մարաթիոյ մէջ ցկեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր նա։

Հայերը երբ ստացան Բ. Դռնէն ելած այս Լշէշ Սաֆն (հրամանագիր) րամազան պայրամի Արիֆէին օրը՝ հազորդե-

ցին փաշային, որ կարծես շանթահար եղաւ եւ առանց ամբո-
նայութեան կ'ազաւէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ու ներում
բերել տան իրեն: Անօգուտ էր այդ խնդիրը, հետեւեալ օրն
իսկ պարտաւորեցաւ վճարել իւր առած գումարը Հարուն-
եռսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն անելով, իսկ սա՝
փաշայի կահկարասիքը եւ ամեն ունեցածը ածուրդի հանե-
լով՝ ստացաւ իւր պահանջքը: Պայրամի Գ. օրն ալ ինք մեկ-
նեցաւ դէպ ի Մալաթիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու
կաթուածահար ըլլալով՝ մեռաւ:

Մարաշի թուրքերը շատ սգացին անոր վրայ, մանաւանդ
իրենց անցուցած Խոսուր պայրամին համար:

Ահաւաստիկ ինչ կերպեն զէյթունցիք ասոր համար.

Գալէնտէր փաշա տա Զէյթունա կէլտի,
Տէվլէթ վերկիւտինի թալապ կյէտի,
Զէյթուն գուրու իւղիւմի էքմէք պէլլէտի,
Գալէնտէր օսանուպ սուլհա մէյիլլէնտի:

Սօնրա Զէյթունլուար վերկի վերմէտի,
Փաշա իսէ միրատընա էրմէտի,
Զէյթունու ուրմաղա ագլը սարմատը
Կիրակոս կաթուղիկոսու պու սըմարլատը:

Թարգմ. Գալէնտէր փաշան ալ Զէյթուն արշաւեց,
Տէրութեան հարկը անկէ պահանջեց,
Զէյթուն չոր չամիչը հաց նկատեց,
Գալէնտէր ձանձրացաւ, հաշտութիւն առաջարկեց:

Յետոյ Զէյթունցին հարկը չը տուաւ,
Փաշան իրեն նպատակին չհասաւ,
Զէյթունը զարնելու խելքը չհասաւ,
Կիրակոս կաթողիկոսն ինքն ապսպրեց:

Անակնկալ մահէ մը այսպէս աղատուելէ յետոյ 8. Կիրակոս կաթողիկոս Բ. Դրան պահանջման համեմատ Կ. Պօլիս գնաց 1819ին պատրիարքարանի հրաւիրանօք եւ այնտեղ իւր անմեղութիւնը հաստատելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ սուլթան Մահմուտ Բ. ի եւ թէ մեր ազգայնոց կողմանէ։ Իւր այս դիրքէն օգուտ քաղելով ազգասէր կաթողիկոսը միջնորդեց սուլթանի մօտ ինպատար Զէյթունի, անոր զթուլթիւնն հայցելով այս աղքատ ժողովրդեան վրայ, եւ յաջողեցաւ 20.000 դահեկանի իջեցնել կառավարական տուրքը, որ 30.000ի բարձրացած էր։ Այն տարին 20.000 ամբողջ վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տարիները սուլթան Մուրատի հրովարտակին համեմատ 15.000 ական դահեկան միայն հաւաքուելով՝ կը ղրկուէր Պօլիս յատուկ մարդու մը ձեռքով՝ որպէս սովոր էին կանխաւ։ Իսկ Ս. կաթողիկոսը մի եւ նոյն տարին Սիս իւր աթոռը դարձաւ եւ երեք տարի ալ ապրելէ յետոյ իւր նախկին պաշտպան Չատրըճօղլուի ձեռամբ թունաւորուելով վախճանեցաւ։

Կ'ըսուի թէ կաթողիկոսը սուլթանին ներկայացած ատեն՝ սա երկու հրեշտակներ տեսնելով անոր ուսերուն վրայ՝ ահաբեկեր է. նոյնպէս իւր բոլոր զրպարտիչք հրաշիւք իմն յերկիր կործաներ են, երբ սա քրիստոնէական հեղութեամբ ներելով անոնց՝ օրհնութիւն կարդացեր է վրանին եւայլն։

V.

Չափան-օղլու

1810 թուականի ատենները Հայէպի մէջ կար մի նշանաւոր թուրք անձնաւորութիւն Էփ-լալ-օղլու-մականուամբ, որ այն ժամանակները Թիւրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ պէյիբու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ

ինքնապլուխ եւ շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար սուլթանին հառաւմարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Եօղզատի բռնակալ Չափան-օղլու Ճէլալ Մէհմէմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հալէպի եւ հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Եւ ալ 50.000 պաշարօգուդներէ բաղկացեալ բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ եւ առանց դժուարութեան, քիչ ատենէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերադարձին (1819թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն աղաչեցին, որ Զէյթունի հաշիւն ալ կարգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թազըմ՝ ուղուրտուզ տօմուլար վար տըր, քի տայիմա պիպի թաճիլ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը տա փաքէյուպ էօյլէ կիտէսին. — սա անտառին մէջ կարգ մը անգգամ խոզեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'անեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ ու յետոյ դնա՞», ըսին:

Չափան-օղլուն Զէյթունն ալ Հալէպի նման դիւրապատրաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, եւ իւր անկանոն զօրաց ահագին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւելեան կողմէն մինչեւ **Վալուդ** կոչուած տեղը, որ անկէ 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Դարուն ըլլալուն Ջահան գետը յորդած էր, հետեւաբար եւ վրայէն անցնիլն անկարելի. այժմու վարդապետին **Կէն-պէրէն** (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Լօքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել սուաւ, գետ եւս գոյութիւն չ'ունէր, ուստի պտնուած նեղ կամուրջէն հաղիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնիլ միւս կողմը: Ասոնք ալ առանց բան մը անել կարենալու 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ ամենն ալ զերի ընկան զէյթունցոց ձեռքը ու 6 ամիս ամենայն հանգստութեամբ ինամուեցան: Իսկ Չափան-օղլու յուսակտուր եղած

ձգեց գնաց Եօզղատ եւ այնտեղի հայերուն աղաչեց, որ դրեն Եկեղիցոյ կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ զէյթունացւոց մօտ թուրք գերեաց ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան եւ երթալով իրենց տեղերը շատ դովիստով խօսեցան զէյթունացւոց կողմանէ իրենց ցոյց արուած հիւրասիրութեան եւ մարդասիրութեան համար: Շատ զոհ մնալով Չափան-օղլու՝ շնորհակալութեան նամակ գրեց կաթողիկոսին եւ մեր իշխանաց, ուր ի միջի այլոց ըսած էր, « Չեղի պէս կարիճներու հետ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանդանքը իմն չէ, այլ մարաշիներուն, որոնք թելադրեցին զիս »: Ասոր դէմ զէյթունցիք ալ բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին եւ նամակին հետ տեղական ձեւով շինուած գեղեցիկ հրացան մը եւս ընծայ զրկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռամբ, ինքն ալ փոխադարձ 4 ձի ընծայ զրկեց 4 իշխանաց:

Ասոր համար ալ հետեւեալ կերպով կ'երգեն զէյթունցիք.

Օսմանլը թիւֆէնկի հէփ չաթըը փաթըը
 Զէյթուն թիւֆէնկէրի սայմատը խաթըը,
 Չափան աքէրլէրին վուրտուգճա եաթըը,
 Տօսթում Չափան օղլու, վազ կէչ Զէյթունտան:

Թարգմ. Օսմանեան հրացաններուն խուլ որստին
 Զէյթունի հրացաններն արժէք մը չտուին,
 Չափանի զօրքերը կը փռեն գետին,
 Սիրեչիս Չափան օղլու, ձգէ սա Զէյթունը:

VI.

Քէօսէ փաշա, Կոկիսոնի կոիւր:

Թիւրքիոյ մէջ հպատակ ազգաց շարժումը եւ անոնց ձգտումը դէպի անկախութիւն սկսած էր անհանգիստ անել կառավարութիւնը եւ մտատանջութիւն պատճառել իւր ապագայի մասին: Յունաստան նոր ստացած էր իւր կազմակերպութիւնը ու Նզդիպտոս կը խլրտէր. Ալի փաշա մը Նանեայի մէջ ինքնազուէն դիրք կը բռնէր ու Զէյթուն՝ իւր ունեցած մէկ հրովարտակի կռթնած՝ կառավարական ամեն նոր առաջարկ կը մերժէր. ասոնք լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թիւրքիային, ուստի Թիւրքիա նպատակ դրեց իրեն ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց սաղմնային վիճակին մէջ իսկ: Մէկդի թողլով այն ձեռնարկները, որոնք նա ի գործ դրաւ վերոնշանակեալ մէն մի երկրաց համար, մենք կը պատմենք այն ամէն գէպքերը, որք յաջորդաբար տեղի ունեցան Զէյթունի մէջ կեդրոնական կառավարութեան զաղանի կամ յայտնի թելադրութեամբ:

Մարաշի կառավարիչները անյաջող ելած էին իրենց արշաւանքներու մէջ, նոյնպէս Զափան-օղլու պարտուած ու ձեռնունայն վերադարձած էր, ուստի Զէյթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 1829 թուականին բազմաթիւ հեծեալներով եկաւ մինչեւ Կէօքսիւն (Կոկիսոն)՝ Զէյթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ. հայերն ալ իրենց փոքրաթիւ գնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլելով համար զայն, որ աւելի առաջ չի գայ: Պատերազմը սկսաւ այնտեղ:

Հազիւ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւր եւ ահա իւր վախճանին հասաւ այն՝ ծածկաց կորակոր փախտեամբ, վասն զի Նաղուպեան Հաջի Աստուածատուր աղան, թշնամ

ւոյն ձեւադ մականուանեալ դրօշակակիրը մէկ գնդակով դե-
տին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սրտին մէջ, եւ անոնք
այլ եւս պատերազմը շարունակելու սիրտ չ'անելով՝ գլուխն
ազատողը փախաւ:

Զէյթունցին չէ մոռցած յիշատակել այս դէպքն ալ
իւր երգերուն մէջ.

Զէյթուն իկիթէրի Աօքսիւնէ կիրաթի,
Փաշա պայրագտարը գարշույա տուրտու,
Եաղուպեան իշխան իսէ անը թամ՝ վուրտու,
Աթընտան երգըուպ ծան թէսլիմ՝ օլտու,
Փաշանըն օրտուսու հէման պօզուշտու:

Թարգմ. Զէյթունի քաջ զօրքը Աոկիսոն մտաւ,
Փաշային դրօշակիրը անոնց դէմ կեցաւ,
Եաղուպեան իշխան ճիշտ նշան դարկաւ,
Զիէն գլտորելով հոգին դուրս ելաւ,
Փաշային բանակը իսկոյն ցրուեցաւ:

VII.

Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա:

Զէյթունցիք հակառակ իրենց վրայ ի գործ դրուած
ճ'նշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել
իրենց տարեկան տուրքը՝ 15,000 դահեկան՝ ուղղակի Պօլիս
ղրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ զէյ-
թունցի Պերսեան Մահմետի Մանուկի, որ անձամբ տանե-
լով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլիին, որ շնոր-
հակալութիւն յայանելէ եւ ըստ սովորութեան զայն պա-
տուասիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր թէ՝ «Զէյթունի մէջ տա-
ճիկ կայ եւ թէ ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ», Մանուկ

սրատասխանեց, « 14 տուն տաճիկ կայ եւ անոնց հետ կը վա-
րուինք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի զրացուց մը » : Թուրք
միւթէ վէլլին, չը գիտեմ որպիսի խորհրդով եւ ի՞նչ զգաց-
մամբ, կրկնեց այն առնէն, « Երբ որ հայրենիքդ դառնաս իմ
կողմանէ բարեւ խօսէ չորս իշխանաց, թող ջանան ո՛ր եւ իցէ
միջոցաւ մը իրենցմէ հեռացնել այդ մարդիկը, վասն զի իմ
ազգիս վատ յատկութիւնները քաջածանօթ են ինձ. երբ
կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի ըլլան ձեր գլխուն.
օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան ձեր սրտէն կը խայթեն,
բարեկամարար կ'ազդարարեմ ձեզ այս, ինչպէս կ'ուզէք՝ այն-
պէս գործեցէք » :

Մանուկ շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցաւ անկէ
եւ Զէյթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովան-
դակութիւնը հաղորդեց իշխանաց, որոնք խորհրդակցելով
վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը Սուրէնեան իշխանի
յղացած միջոցաւ, որուն ամենն ալ հաճութիւն տալով՝
իրարմէ ղառուեցան :

Սուրէնեան այն իրիկուն մի քահանայի ընկերակցու-
թեամբ գնաց Հաճի Խալաֆիեան Հասան աղայի տունը եւ ա-
ռաջարկեց անոր, որ Ասպլէ անուն դուստրը իւր որդւոյն Մար-
տիրոսին կնութեան տայ. « Արահըն էմրի իլէֆէ յղամպէրինի-
զին դավւր իլէ Ռազիէ քէրիմէնիզին մախտումմը՝ Մարտիրո-
սա վէրմէնիզին թալապ խտէրիմ » — « Աստուծոյ հրամանաւ
եւ ձեր մարդարեւին կանոնաւ Ռազիէ անուն դուստրդ Մար-
տիրոս անուն որդւոյս տալերնիդ կը խնդրեմ »՝ սովորական
բանաձեւով :

Հասան աղան խալամի մը աղջիկ քրիստոնէի մը տրուիլը
անկարելի եւ օրինաց դէմ ըլլալը առարկելով՝ աղաչեց, որ
հրաժարի իշխանը այդ խորհուրդէն : Սուրէնեան պնդեց իւր
պահանջման վրայ՝ ըսելով, որ « Աղջիկդ թող նորէն խալամու-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարմարացնել զայն որպէս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային պէտք է ելլես այստեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ. » այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ:

Թուրքերը որովհետեւ շատ հոգեբու եւ կալուածներու տէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանային երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպիլն ալ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ աղէտալի եղաւ հայոց համար:

Սոյն գիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան Թաղը՝ զնացին ապաստանեցան Նաղուպեանց Թաղը: Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմադրել՝ զեջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք: Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Սալիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Նաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ «Առ այժմ թոյլատրեցի իմ Թաղին մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ » ըսաւ: Երբ Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Նաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ ինդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն շնորհելն յետոյ ելնէ մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Նաղուպեանի սկսան

միջնորդել. սակայն Սուրէնեան իւր պահանջման վրայ անգրգուեկ մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը խոտուծեամբ գոռաց՝ «Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա», եւ այսպէս բաժնուեցան նոքա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարարութիւնն արին՝ Նաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինք վանք երթալով բողբեցին եպիսկոպոսաց այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրէնեանի տունն երթալով յորդորեցին, համոզեցին զայն, որ թողու իւր բռնած այս թշնամական գիլքը, որ ժանտ աղէտներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մանաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արեւակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ ինստիտութեամբ ալ կապուած էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներդրածութիւն չարին նորա սրտին, վասն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չափուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսներ ճարահատեալ գիմեցին Նաղուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել թուրքերը:

Նորա այս զիջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրէնեանի՝ բայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխտադրութ մ'էր, ուստի կ'ուզէր անպտտձառ պատժել նորա ուխտազանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը տաստիկ վշտացուց բարեսիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն սկսաւ:

Նաղուպեանի միացաւ եւ Շովրօեան, իսկ Սուրէնեանի միացաւ Ննի-տինեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Զէյ-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարմարացնել զայն որդւոյս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային պէտք է ելլես այս տեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջութիւններէս մին պիտի գործադրես անպատճառ. » այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ:

Թուրքերը որովհետեւ շատ հողերու եւ կալուածներու տէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանալին երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպիլն ալ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ ազէտալի եղաւ հայոց համար:

Նոյն գիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան Թաղը՝ գնացին ապաստանեցան Նաղուպեանց Թաղը: Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմագրել՝ զիջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք: Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան հաճի Սաշիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Նաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ «Առ այժմ թոյլատրեցի իմ Թաղին մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ » ըսաւ: Նոր Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Նաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն շնորհելն յետոյ ելլել մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Նաղուպեանի սկսան

միջնորդել. սակայն Սուրէնեան իւր պահանջման վրայ անգրգուեկ մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը խոտուծեամբ դուստը՝ Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա, եւ այսպէս բաժնուեցան նոքա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրէնեանք պատերազմի յայտարարութիւնն արին՝ Նաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինք վանք երթալով բողբեցին եպիսկոպոսաց այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրէնեանի տունն երթալով յորդորեցին, համագեցին զայն, որ թողու իւր բռնած այս թշնամական դիլքը, որ ժանտ աղէտներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մանաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արեւակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ ինսամութեամբ ալ կապուած էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներդործութիւն չարին նորա սրտին, վասն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չափուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսուք ճարահատեալ դիմեցին Նաղուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել Թուրքերը:

Նորա այս զիջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրէնեանի՝ բայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխտադրութեմ էր, ուստի կ'ուզէր անպատճառ պատժել նորա ուխտազանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը տաստիկ վշտացուց բարեօիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն սկսաւ:

Նաղուպեանի միացաւ եւ Շովրօեան, իսկ Սուրէնեանի միացաւ Մնի-տինեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Զէյ-

Թուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուտակցութեան եւ երկու թշնամի բանակներու, որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ՝ ճակատեցան, այնպէս որ մէկ կողմէն միւսն անցնող անասունն իսկ անխնայ կ'ըսպաննուէր:

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր թուրքեր, որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին, եւ թափաք կոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զէյթունէն գէպ արեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեամբ:

Երբ պատերազմը ստատկացաւ՝ Մարաշու կառավարիչ Պայազկտ-օղլու Սուլէյման փաշան, որ արդէն պատեհ հուլթեան կը սպասէր իւր նախորդաց վրէժը լուծելով հանդերձ կեդրոնի հրահանգն ալ գործադրելու, խորամանկութեամբ լուր զրկեց Նաղուպեանի այս խմբատով՝ «Որովհետեւ զուն իմ կրօնակիցներուս պաշտպանութիւն արիր, իմ եւ բոլոր միւսիս լինանաց երախտագիտութեանն արժանի ես. ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ օգնել քեզ քո թշնամեղդ դէմ, եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս զամ եւ բոլոր հակառակորդներդ ընտջինջ անեմ»:

Նաղուպեան վեհանձնաբար պատասխանից. «Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի օգնութեան չեմ կարօտիր, չեմ ալ սպասեր. Նաղուպեանը վատ մի կարծեր, եւ եթէ այս ազդարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զէյթունի հողը՝ լաւ գիտցիր, որ զէնքս քո վրադ պիտի դարձնեմ»:

Նենգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխանն ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միեւնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն: Այս վերջինս վատաբար ընդունեց հասարակաց թշնամեղն սոյն ազգամիտս խորհուրդը եւ զնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպա-

սէին թուրք ջոկատներ, որոց առջեւն ինկած բերաւ բանա-
կեցուց Մ. Աստուածածնի վանքը 1831 ին:

Եաղուպեան տեսներով զայս՝ կատողեցաւ եւ ամեն ճիգ
թափեց, որ ի պարտութիւն մատնելով իւր հակառակորդը՝
օտար թշնամոյն ալ խորհուրդը ի գերեւ հանէ, ուստի
գիշեր մը խուփէ մը սպառազէն մարդոցմով յաջողեցաւ անոր
ամրացած բերդի պարսպէն ներս անցնել չուանէ սանդուղ-
ներու օգնութեամբ: Բոլոր պատսպարեալք խոր քնոյ մէջ
էին, հետեւաբար եւ առանց գիմադրութեան մը հանդի-
պելու ամենն ալ սուրէ անցուց, միայն մանկիկ մը աղատե-
ցաւ օրօրոցին մէջ եւ ուրիշ չորս անձինք, որոնք դիպուածով
այն գիշեր բացակայ մնացած էին, ասոնք էին Մարտիրոս
Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան եւ
Մ. Վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերադառնալով՝ երբ
տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար
մնացին, այսուամենայնիւ փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստ-
կացուցին պաաերազմը:

Փաշան իմանալով այս գէպքը՝ ահ ու դողով պաշա-
րուեցաւ եւ ըսաց. «Պու Եաղուպեանըսր ազկրն ատամըսր
տըր, քէնտի միլէթ տաշարընը պէօյլէ գըլըճտան կէշերտիլէր
իսէ, արթըզ պիղի պու թէքքէնին իշինստ, աիրի տիրի երլէր» .
— «Այս Եաղուպեանները կատաղի մարդիկ են. իրենց ազ-
գակիցները քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ
այս վանքին մէջ կենդանոյն կը կրնն»: Եւ այս սարսափի
ազդեցութեան տակ թողլով վանքը մեկնեցաւ գէպի Մա-
րաշ: Տեղւոյն տաճիկ մեծամեծները, որոց գրգռութեամբը
շատ մը թուրքեր փաշային բանակը մտած էին իրրեւ կամուոր,
եկան նորա մօտ տեղեկութիւն հարցնելու, նա ալ, ծածկե-
լով իւր տկարութիւնը, բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց
կոտորածը պատմելով՝ մխիթարել իւր ունկնդիրները, որոնք

գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական եղած խօսքը՝
 « ի՞նչն օխշի տօմուզուն տէրխի — շանք ակօան խոզին կաշին » :

Մինչդեռ թշնամիք կուրախանային այս տխուր վիճակին վրայ, միւս կողմէն ամբողջ Զէյթուն, մանստանդ եկեղեցական դասը, խորապէս յուզուած՝ երկու եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ դիմեցին գերեզմանատուն, ուր թաղուած էին սպանեցոյ մարմինները, եւ այնտեղ հանդիսաւոր ա. պատարագ մատուցանելով եւ հոգեհանգիստ կատարելով մխիթարեցին նոցա ընտանիքը, ապա նոյն հանդիսով բերդը գնացին Սուրէնեանց մօտ եւ շատ ջանքերով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն կայացնել երկու հակառակորդ կուտակցութեանց մէջ հետեւեալ պայմաններով :

Նաղուպեանք բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի շարունակ Միջին թաղը ոտք չի պիտի կոխէին՝ Սուրէնեաններուն աչքին չ'երեւնալու համար, իսկ Շօվրօեան բոլոր իրեններով պիտի գաղթէր դէպ ի Վէճէէ, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէեւ այս վերջին պայման Նաղուպեանի ալ առաջարկուեցաւ, բայց նա մերժեց ա. պայմանին միայն համակերպելով) : Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու ներեցին ու հաշտուեցան : Սակայն շատ կորստաբեր եղաւ այս պատերազմը, որ ամբողջ 7 ամիս տեւած էր եւ որուն զոհ գնացին 300 հոգի պատերազմիկ կտրիճներ : Այս միակ դէպքն է, որ սեւ բիծ մը կը թողու մեր իշխանաց տարեգրութեան մէջ :

VIII.

Իպրահիմ-ուշադիներու եւ Գուռնագներու ջարդը. Սուլէյմանի երկրորդ յարձակումը :

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9 ամիս յետոյ Սուրէնեանք՝ որոց սրտէն բնաւ մարած չէր վրէժխն-

զրութեան բոցը՝ յարձակեցան թանրը տաճկարնակ զիւղին վրայ, ուր կը գտնուէին Հաջէ-Խարահիճ-աշաղէները եւ զանա- նազները, որոնք պատճառ դարձած էին իրենց միութեան քայ- քայուելուն ու այն ներքին արտերազմին, 16 մարդ սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան։ Թանրըցիները սպանելոց արիւնաւ թաթախ եւ արիւնաշաղախ զգեստները Մարաշ Սուլէյման փաշային ներկայացնելով՝ սաստիկ բողոքեցին զէյթուեցոց դէմ։ Փաշան առիթէն օգտուելով իսկոյն զրեց Պօլիս այս դէպքին մանրամասնութիւնը եւ այնտեղէն հրահանգ ուղեց։ Բիշ ատենէն հրաման ստացաւ, որ անյապաղ Զէյթուեւի վրայ երթայ ու ամբողջ քաղաքը հիմնայատակ կործանէ։

Մեծ էր Սուլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իւր չար խորհուրդն իրագործե- լու եւ կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու։ Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով կազմեց ահագին բանակ մը՝ որուն զլուխն անցած եկաւ բանակեցաւ Ջերմուկի դաշտը 1832 ին։

Սրբազան եպիսկոպոսունք¹ տեսնելով երկրին սպառ- նացող այս ծանր վտանգը՝ գօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգւով. նոքա գիտէին, թէ թշնամ- ւոյն յաղթելու ամենէն կարեւոր պայմանը սէրն ու միութիւնն է, վասն որոյ իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ համո- ղեցին, որ հաճութիւն տան Շօվրօեանց վերադարձին ի Զէյ- թուս, անոնք ալ, որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին եւ ընդհանրութեան շահը իրենց անձնա- կան կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն, սիրայօ- ժար յանձն առին ս. եպիսկոպոսաց առաջարկը եւ նոյն իսկ

¹ Այն ժամանակ բացի Զէյթուեւի առաջնորդ Բօստանեան Յակոբոս եպիսկոպոսէն՝ Զէյթուս կը գտնուէր եւ Այնթապու առաջնորդ Բովհան- նէս եպիսկոպոս, որ արքայութեան էր Զէյթուս։

իրենք բազմաթիւ ջորիներով կէօճէկ երթալով անձամբ Շօվրօեանները բերին մտցուցին Զէյթուն իրենց ամեն կահ-կարասիներովն հանդերձ:

Նպիսկոպոսները մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները միանգամայն վանքը իրենց մօտ կոչեցին ու այնտեղ երդմամբ կատարեալ հաշտութիւն կայացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաչով եւ աւետարանով ու քաջաբերական խօսքերով խրախուսեցին կռուիլ թշնամեցն դէմ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը: Անոնք ալ եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զերար համբուրելով՝ մեծ պատրաստութեամբ գիմեցին **Վառճապար** (մարտկոց) փաշային բանակին դէմ:

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը եւ մեծ տազնապի մէջ ինկաւ. ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանում ձգելու համար: Իւր մօտ կանչեց Նազուպեան Մ. Վարդեմար իշխանը ու ըսաց՝ «Նոյ յատկապէս քեզի համար եկած եմ՝ այս անգամ. թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու գերդաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ, եւ որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդդիմանան ինձ՝ դուն քո կարիճներովդ իմ կողմն անցիր, որ Զէյթուն մտնենք»:

«Լաւ — պատասխանեց Նազուպեան, որ խորասանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար — երթամ զինուորներս առնեմ ու դառնամ, միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան, որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կասկած մը չունենայ. զէնքերը պէտք է մեր մարտկոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերութիւն աչքիս առջեւ, այն աստն զօրքերովս կու գամ զիշերայն կը խառնուիմ ձեր հետ, շատ գիւրութեամբ կը նուաճենք Զէյթունը: Դուն տեղդ հանդիստ եղիր, ես յանձն կ'առնում հրամանատարութիւնը»:

Փաշան, փոքր ինչ կասկածելով նորա անկեղծութեան վրայ, ըսաց՝ «Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ գործենք, ուստի հետեւեալ գիշեր պէտք է գաս»։ Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով Նաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը, եւ այս խօսակցութիւնը մի առ մի պոտովելով միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած չար դիտումները. «պէտք է ուրիմն, ըսաց, որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցընելու, նոյն իսկ այս գիշեր յարձակինք ու վաններ այդ անպիտան թուրքը իւր անպիտան բանակով»։

Իշխանք ու եպիսկոպոսունք ամենն ալ համամիտ գրտնուեցան այս առաջարկին եւ այն գիշեր յարձակեցան թշնամւոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով անոնց՝ մնացեալները փախուցին։

Խեղճ Սուլէյման հազիւ կեանքն ազատելով՝ շունչը Մարաշ առաւ՝ Զերմուկի դաշտին վրայ թողլով 309 խաւամներու դիակներ ու շատ մը կողոպուտ, որոց կորուստէն աւելի կ'աւաղէր իւր դժբաղդութիւնը, վասն զի այս կերպով խաղաղ կը զրկուէր «Զէյթունի յաղթականը» կոչուելու մեծ փառքէն եւ իւր տիրոջ անսպառ շնորհներէն։

Այս կռուոյն մէջ հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան։

Իւր մօտ եկողներուն սրտի դառնութեամբ կ'ըսէր փաշան, «Նաղուպ օղլու տօմուզու խակեաթ խտէմէտիմ», թամ գուրնազ թիւքի իմիշ. — Նաղուպեան խողը չի կրցայ համուզել, կատարեալ խորամանկ ազուէս մ'է եղեր»։ Կ'աւելացնէր նաեւ թէ «այդ կեալուններուն հետ թշնամանալը օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ»։

Այս կռուոյն յիշատակին ալ հետեւեալ տողերը նուիրուած են.

Մարաշ, պայագիտի Սուլէյման փաշա
Թէքրար ուրուշմագլա չըգմատը պաշա,
Տէտի Զէյթունլուարլա տօսթլուգլա եաշա
Անլարլա ճէնկէշմէք հաշալար հաշա:

Թարգմ. Մարաշ, պայագիտցի Սուլէյման փաշան է,
Նորէն կը կռուէ՝ կը կորսնցնէ,
Կըսէ Զէյթունցւոց հետ հաշտ ապրիլ պէտք է,
Անոնց հետ կռուիլ Աստուած չցօւցնէ:

IX.

Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս:

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սուլէյման փաշայի
յաջորդած էր Թօսուն փաշա՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Զէյ-
թունի հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մարաշ
հրաւիրեց, որպէս թէ յանձնարարութիւն մ'ունէր անոր
ընելու: Առանց կասկածելու զնոց իշխանը, զոր խելոյն բան-
տարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով թէ «Զէյթունի 7 տարուան
անվճար մնացած տուրքը՝ տարեկան 30.000 դահեկանի հա-
շուով՝ մինչեւ որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ-
քեզ, եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ ժողովուրդիդ, որ
ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը»:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Զէյթունի բար-
բառով, բայց ոչ փաշային բաժնէն, այլ բոլորովին տար-
բեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ զէյթուն-
ցիի մը:

«Փաշան զիս բանտարկեց, կըսէր նա իւր նամակին մէջ,
տեսնեմ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք,
ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երեւելիները

Պատշաճ¹ պիտի երթան զբոսանքի համար, յարձակեցէք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէք բերդին մէջ. այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ոչ՝ անկարելի է»:

Զէյթունցիք առնելով այս նամակը՝ կրակ կտրեցան, եւ Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մոնչելով յարձակեցան Էմիր-Մահմուտ-օղլի վէհայի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրուիրուած էին յիշեալ թուրք մեծն ու մեծները իրենց ընտանեօք հանգերձ, որք ասանց զխնդրութեան անձնատուր եղան:

Սորա էին.

1. Պայազկտ-օղլի Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշայութիւն ստացաւ.

2. Պայազկտ-օղլի Սայիտ պէյ.

3. Տուլ-Գատրը-օղլի Սալիկ պէյ, որ թագաւորական ցեղէ է եւ Զիւլ-Գատրը ալ կ'ըսուի.

4. Տուլ-Գատրը-օղլի Սուլէյման պէյ.

5. Գանատը-Գրըրգ-զատէ Էօմէր էֆէնտի միւսէրրիս (ուսուցչապետ).

6. Գարաքիւչիւկ-զատէ Մըստաֆա պէյ.

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլի Օսման էֆէնտի.

8. Սօլաղլըն-քէլիի անուն տաճիկ մը.

9. այգիին տէր վէհայի էֆէնտի:

Սոցա կանայք ազատ թողուեցան, միայն նոցա բեհեզեայ ներքնաղգեսաներն առնելով՝ ձողերու վրայ անցուցին ի նախատին նոցա այրերուն. այլ պէտք է խոստովանել թէ այդ կանանց պատուոյն արատ բերելու բնաւ փորձ մը չարին, եւ միշտ այսպէս վարուած են նոքա, զի ընտանեկան սրբութիւնը անբռնարարելի համարուած է միշտ յաջ գէյթունցի հայուն

¹ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը 9 ժամ հեռաւորութեամբ այգիներ կան այս անուամբ:

եւ սա նուազ վկայութիւն մը չէ այս խրոխտ լեռնականաց բարոյականին:

Իսկ Ծ ձերբակալուածները ի գերութիւն վարելով՝ երբ հասան Զահան գետին մօտ, որուն վրայ դեռ եւս կամուրջ չկուած չէր, գերեզմաններն խեղճ պէյերուն կանակը ելլելով ջուրէն անցան եւ հրամայեցին անոնց, որ այդ կերպ «պաշտօն» առնելէն ետքը «սահալէն» (աղօթք) կատարեն խողի կաշիներու վրայ, զորս տարածած էին կանխու գետեղերքը:

Մուհամմէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորեցան աւանայ համակերպիլ նոցա հրամանին: Այնտեղ զգացին նորա թէ՛ որ աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իւր խղճի եւ զգացման եւ զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններու տակ հեծող խեղճ քրիստոնէից դէմ:

Սորա, բերդին մէջ շլթայակապ բանտարկուելով, արտօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել Թօսուն փաշայի, ուր իրենց բանտարկութիւնը եւ կրած տառապանքը նկարագրելով՝ կ'աղաչէին զայն, որ արձակէ Սուրէնեանը ու պատուով տեղը դարձնէ, «ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մօտ ոչ կրօնք մնաց, ոչ հաւատք»:

Փաշան նամակը կարդալով կամայ ակամայ համաձայնեցաւ արձակել հայ իշխանը ի սէր ազատութեան Ծ իօլամ գերեւոյց եւ ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղեցիկ ձի մ'ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք զրկեց Զէյթուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձակելով՝ շաբաթի մը չափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այնպէս զրկեցին իրենց տեղերը:

Զէյթունցիք այսպէս կ'ալչեն (կ'երգեն)․

Թօսու՛ն փաշա Սուրէնեանը դալորաբ
Մահպուս խիււ պ զընտանընա էնտիրտի,
Զընտանտան չըգարու պ աթա պինտիրտի,
Խիլաթլայու պ վաթանընա կէօնտիրտի:

Թարգ. Թօսու՛ն փաշան բռնելով ըղձուրէնեան,
Բանտարկեց զայն, եւ զայն իջուց ի զընտան,
Բանաէն դուրս հանելով՝ հեծցուց ձիուն վրան,
Զգետաներ բաշխեց, ուղարկեց իւր վաթան:

X.

Տէլի-քէշիշ:

Ինչպէս միանգամ յիշուեցաւ եւ ինչպէս դէպքերն
իսկ ցոյց կու տան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար
Զէյթունի այս հեաղհետէ՛ նշանակութիւն ու կարեւորու-
թիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ուր տեղ որ աշխար-
հական մարդը կ'ընկրկէր՝ եկեղեցականն առաջ կ'անցնէր, ուր
որ սուրբ անգոր կը մնար՝ խաչը իւր զօրութիւնը ցոյց կու
տար: Այսպէս եղած է միշտ հայու ճակատագիրը զարերէ
ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քա-
լած է հայաստանեայց եկեղեցին, աշխարհական իշխանին
մօտ բազմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, եւ
սուանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ, թէ վար-
չական այս եղանակ եթէ ունեցած է իւր յոռի կողմեր՝ շատ
անգամ, խիստ շատ անգամ՝ օգտակար եղած է եւ պիտի
ըլլայ այն, միայն թէ իրենց կոչումը եւ պարտականութիւն
լաւ բմբռնելով մեր սրբապան ու սուրբ հայրեր՝ հետեւող
լինին իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդաց օրինակին,
որոց աղնիւ ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի
մնացած է ամեն հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ զէյթունցի Ղափուղը Պէտլիկեան Տ. Օհան քահանան, որոյ ցեղ այժմ Ղայ Պէօկիւնք կամ ()^{ԳԳ} Էրէցոն+ կը կոչուի, եւ որ իւր համարձակ ու յանդուգն բնաւորութեան համար Տէլի-քէշիշ (խենթ տէրտէր) մականունն ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց յաջորդաբար մղած պատերազմներու առերեւոյթ պատճառը տուրքերուն գանձման խնդիրն է, զոր միշտ կը պատրուակէին նոքա, ու զեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել տալով այն հրովարտակը, զոր յաջողած էր Հեթում քահանան ձեռք բերել սուլթան Մուրատ Դ.ի կողմանէ: Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պոլիս երթալով՝ զիմէ սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրոյ կարգադրութեան համար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իւր ժողովողեան խնդիրքը՝ մեկնեցաւ դէպ ի մայրաքաղաքը իւր հետ տանելով ծանօթ հրովարտակը:

Երբ պատրիարքարան մտնելով ողջունեց ժամանակին Ստեփան Աղանի կոչեցեալ պատրիարքը՝ սա առանց փոխադարձ ողջոյնի սկսաւ յանդիմանել զքահանայն որպէս ասպատամբապետ (նորա ո՛վ եւ ինչ նպատակաւ զալը պատրիարքարանի ծառաներէն խնցած էր)) «դուն քահանայ չես, ո՛չ ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնէայ, վասն զի քրիստոնէին չի վայելեր զէնք կրել ու սուր զործածել թագաւորին դէմ, որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատասխանեց. «Հայր սուրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը եւ սուլթան Մուրատէն մեզի շնորհուած առանձնաշնորհութիւնը՝ որ այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրութեամբ, ատոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած առնն

սուր գործածել. եթէ այսպէս չանկէնք, շատոնց Զէյթունը հիմնայատակ կործանած էին, մեր անունն ալ ջնջած երկրիս երեսէն. — իւր անձը եւ իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութիւնն է, հայր սուրբ» :

«Պատրիարքի մը հօյր սուրբ կ'ըսեն, անպիտան, գոռաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դու բնաւ քաղաքավարութիւն չ'ունիս եղեր» : — «Հապա դուն, հայր սուրբ, ես ողջունեցի զքեզ, երբ ներս մտայ, դուն առանց ողջոյնս ընդունելու եւ այս երկար ուղեւորութեանս որպիսութեան մասին առանց բառ մը արտասանելու՝ սկսար նախատինքներ թափել զխուս. ես քեզ հօյր սուրբ կոչեցի, թէ եւ այդ անուանակոչութեան արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չ'ունիս, բայց դուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տխրոտն իսկ զլացար, քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ գիտես թէ՛ Զէյթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ եւ տիօք երկցագոյն քան զքեզ, մանաւանդ գիտես, որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ. եթէ այսպէս վարուելով քու պարտականութենէդ խոյս տալ եւ Ֆէրմանի նորոգութեան խնդիրը խափանել կ'ուզես, ըսէ՛ ինձ, որ զխուս ճարը նայիմ. այսու ամենայնիւ եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ճանչցընեմ, թէ ո՞վ է Տէյի-քէշեշը» :

Պատրիարքն այս յանդուգն խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ եւ Էստափիճիէնը կանչելով հրամայեց՝ որ այս իննիւր խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու. եսասիւճիները շատ դժուարութեամբ յաջողեցան պատրիարքի հրամանը կատարել. կը մաքառէր նա կատաղութեամբ, ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պօլսոյ առաջնակարգ գերդաստաններէն մէկին ներկայացուցիչք՝ Թիւթիւնձեանք, իմանալով այս

դէպքը, պատրիարքարան եկան ու Տէր Սհանը պատրիարքի ձեռքէն առնելով իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին իրեն, որ առանց պատրիարքէն ու պատրիարքարանէն բան մը սպասելու՝ ինքն անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ կայսեր, եթէ կ'ուզէ որ իւր խնդիրը շուտով լուծուի, վասն զի, ըսին, պատրիարքարանը աշխատելու ալ խոստում տայ՝ ամիսներով, տարիներով կը ձգձգեն խնդիրը եւ այս կերպով մեծամեծ վնասներու ու վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ Զէյթուն։ Այսու ամենայնիւ եթէ խնդիրդ հաճելի չթուի սուլթանին՝ կեանքդ վտանգի մէջ կ'իյնայ։

«Ի սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ՝ կեանքս տալու», պատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը։ Այնուհետեւ ազգու բողոքագիր մը պատրաստել տալով յիշեալ թիւթիւնճեանք՝ յանձնեցին քահանային առաջարկելով միանգամայն, որ իւր զգեստի ձեւն ալ փոխել տան եւ Պօլսոյ քահանայից տարազովն զգեստ հողցընեն իրեն, վասն զի իւր հաղածն էր չափայ չափայ, մէջքը լահորի չալ, ոտքը կէ-լ չէֆուսէ կոշուած Այնթապու կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ ֆէս մը եւ ֆէսին վրայ փաթաթուած թանկագին լահորի չալ մը, այնպէս որ զինք տեսողները թիւրքմէններու ցեղապետ մը կը կարծէին։

Տէրտէրը չնդունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով «Իմ քահանայութիւնս հողւով է եւ ոչ ձեւով, եթէ Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինձ այս ձեւին տակն ալ»։ Եւ այսպէս 3 օր վերջը աղերսագիր ի ձեռքն գնաց կեցաւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ուրիկ պիտի անցնէր կայսրը մզկիթ երթալու համար։ Բիշ վերջը այնտեղ հաւաքուող ահազին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծովածուփ ալեաց նման, եւ պերճազգեստ հեծեալ պաշտօնականներու ետեւէն երեւցաւ սուլթան Մահմուտի վեհա-

փառ դէմքը, որ խորին տպաւորութիւն մը կը թողուր բոլոր տեսողաց վրայ:

Քահանան մօտեցաւ ու բարձրագոյն ձայնիւ աղաղակեց՝
 «Փատիշահըմ՝ նազար գըլ արզուհալմա — Տէր արքայ,
 ուշ զիր աղերսագրոյս»: Ամեն կողմէ «Սուս օլ — լուէ»
 ձայնին հետ մի քանի աղտակներ ալ իջան խեղճ քահանային
 քթին բերնին, բայց նորա աղաղակ արդէն արձագանք տուած
 էր հրապարակին մէջ եւ մինչեւ կայսեր ականջը հասած,
 որը ձին կեցընելով՝ հրամայեց իւր մօտ տանել քահանան:
 Բազմութիւնը խեղոյն ճեղքուելով՝ ծառայ բացաւ յանգուզն
 եկեղեցականին եւ հիացմամբ կը նայէր անոր դրաւիչ կեր-
 պարանքին, յողթ հասակին ու համարձակ շարժումքին:

Երբ ներկայացաւ սուլթանին՝ անոր քղանցքն համբու-
 րելով բարձրացուց աղերսագիրը, զոր առաւ անմիջապէս ու
 կարդաց նա, եւ ստորագրութեան նայելով ըսաւ՝ «Իմզանըզ
 փափազ տըր, սիլտէ փափազ գըլըզը եօք, սահիհէն փա-
 փանը մըսընըզ, — քահանայ ստորագրած էք, բայց քահա-
 նայի կերպարանք չ'ունիք. արդարեւ քահանայ էք»: — «Ըվ-
 վէթ, շևիքէթլիմ, գուլունուդա տէլիքէշի տէրլէր. օն իքի
 սէնէ միւթէմասիլէն պին իքի եիւզ աթըր իլէ հպէպ, Ատա-
 նա, Գօնեսա վէ Պաղտատ ճիվարըարընտա տէլիպաշըզ իտէ-
 րէք տէվլէթլիմին խըզմէթլինտէ պուլունմըշըմ. — Այո,
 վեհափառ տէր, ծառանիդ խենթ տէրտէր կը կոչուի ու
 12 տարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած է տէ-
 րութեանս Բերիոյ, Ատանայի, Իկոնիոնի եւ Պաղտատի կող-
 մերը տէլիպաշութիւն ընելով» (տեսակ մը ղինուորութիւն):

Սուլթանը տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով գոհ մնաց
 եւ հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու, որ զանի ձիու
 վրայ նստեցնելով պատրիարքարան տանին, վասն զի, ըսաց,
 շատ սիրեցի այս մարդը իւր համարձակախօսութեանը հա-

մար, խոստացաւ միանգամայն անոր, որ երեք օրէն պիտի կատարուի իւր խնդիրը: Եւ իրօք երեք օր վերջ վաւերացեալ հրովարտակը պատրիարքարան եկաւ յատուկ պաշտօնէի մը ձեռամբ ոսկեկուռ խաչի նշան մ'ալ հետը մէկտեղ՝ իբրեւ կայսերական ընծայ Տէլի-քէշիշին, որուն հետ իւր արքայական բարեւներն ալ կը ղըկէր նորա հայրենակիցներուն: Այս խաչը, որ շատ գեղեցկակերտ շինուածք մ'էր, իւր կենդանութեան՝ զլսարկին վրայ կը կրէր Տ. Օհան, իսկ այժմ՝ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտին ձակատը դամուած է:

Երբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ եւ հետեւորդներու խումբն բաղմութեամբ պատրիարքարան հասաւ քահանան, ապշեցաւ պատրիարք սրբազանը եւ յորդանօք ու ակնածութեամբ ներս հրաւիրելով քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուասիրեց զանոնք ըստ սովորութեան, նոքա ալ իրենց եղած հրամանին համեմատ ըսին՝ «Մեր վեհափառ տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարեմք ձեզ այս ազնիւ քահանան, որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես»: — «Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ», պատասխանեց պատրիարքը եւ քահանային ձակատը համբուրելով՝ իրմէ վեր նստեցուց:

Տէլի-քէշիշ, որ խօսելու կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբերել, ըսաց. «Սրբազան հայր, ասկէ առաջ, երբ քեզն ներկայացայ ու Զրիստոսով խօսեցայ, անարգեցիր զիս ու բանտարկեցիր, իսկ այժմ, որ աշխարհային իշխանութեան կողմէ կու գամ, կը պատուես զիս ու կը համբուրես՝ տեսնելով որ յաջողութիւնը իմ կողմն է. — այսպէս պէտք է ըլլալ պատրիարք մը»: Սրբազանը կարմրելով իւր ունեցած անվայել վարմունքին համար՝ ներողութիւն խնդրեց անկէ եւ աղաչեց, որ անյիշատար ըլլայ ինչպէս կը վայելէր եկեղեցականի մը:

Այս քահանային համարաւ արդէն տարածուած ըլլալով Պօլսոյ ամեն կողմը, ընդհանուր համակրութեան առարկայ դարձաւ նա, եւ որպէս հայ գիւցազն կը մեծարէին զինքը: Բայց յայտնե՛կ կարեւոր գումար մը եւս հանգանակելով յանձնեցին իրեն: Իսկ Թիւթիւնճեանք, որոց մեծ ուրախութիւն պատճառած էր յաջողութիւնը, իրրեւ մշտնջենական յիշատակ իրենց սիրոյն առ ս. եկեղեցիս Զէյթունի՝ նուիրեցին ձեռք մը Թանկագին եկեղեցական զգեստ հողաթափով, երկու շապիկով ու երկու ուրարով հանգերձ, հատ մըն ալ Թաւշապատ իւղաբերից աւետարան, արծաթեայ ոսկեզօծ գեղեցիկ նկարներով՝ նոյնպէս մէջի պատկերները ու գլխազիրները ոսկեզօծ: Այս ձեռագիր աւետարանը, որ խիստ մաքուր ու գեղեցիկ դրուած է եւ որուն ձեռագիր ըլլալը մանրակրկիտ զննութենէ մը յետոյ միայն կարելի է հասկանալ, հնադէտներ 50 ոսկոյ գնահատեցին եւ ուզեցին առնել, բայց զէյթունցիք չի հաճեցան վաճառել ազնիւ անձնաւորութեան մը մէկ յիշատակը:

Անոր յիշատակարանն այսպէս դրուած է.

«Սուրբ աւետարանս Ուլիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նուիրեցի ձեռամբ քաջարի Տ. Օհան քահանայի, ի յիշատակ Թիւթիւնճեանց տոհմի Կ. Պօլսեցւոյ»:

«1833 Սեպտեմ. 14.»

Ըիչ մը ատեն Պօլիս մնալէ յետոյ տ. Օհան նորոգեալ հրովարտակը եւ ստացած նուէրները հեան առած՝ փառքով պատուով վերադարձաւ Զէյթուն, ուր 1835ին եւգոկիացի ճարտարապետաց ձեռքով գմբէթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուաւ իւր բերած զրամներովը յանուն սրբոյն Սարգսի՝ նոյն անուամբ մատարան տեղը, որ արդէն նեղ կու գար ժողովրդեան եւ որոյ մէջ կը հանգչի այժմ իւր մարմինը:

XI.

Իսկրահիմ՝ փաշա Եգիպտոսի, Տէլի-բէշիշ:

Տ. Օհանի օրովն էր 1836ին՝ եգիպտոսի փոխարքայ Մէհէմմէտ Ալիի որդին Իսկրահիմ փաշա Սուրիա արշաւելով՝ անկէ Փոքր Ասիա անցած ու մինչեւ Մարաշ հասած էր: Գիտէր զէյթունցւոց քաջութիւնը, ուստի չուզեց այնտեղ յարձակում տալ՝ մտածելով թէ մի գուցէ ձախող հետեւանք մը արատ բերէր ցայն վայր ձեռք բերած իւր զինուորական փայլուն յաջողութեան. « Զէյթունը քաջ է, չեմ ուզեր անոր զիպչիլ », ըսած էր նա. այս խօսք հաճելի եկած էր մեր լեռնականաց, եւ կ'ուզէին մեծարանք մ'ընել նմա, ընդ առաջ գնալով անոր, բայց այն օրեր դէպք մը պատահած էր: Փաշային Այնթապ գտնուած ատեն 7 հայ հերոսներ Մարաշու հայ երեւելիներէն Թօփալեանը պատահմամբ սպաններ էին իւնկիւթիւ կամուրջին վրայ: Այս արկածէն քիչ վերջը Իսկրահիմ փաշան երբ Մարաշ մտաւ՝ Թօփալեանք սպանելոյն արիւնաշաղախ շապիկը անոր ներկայացնելով բողոքեցին զէյթունցւոց դէմ:

Արդ զէյթունցւոց մեծարանքը նորեկ փաշային յայտնելով հանդերձ՝ այս սպանման խնդրոյն մէջէն ապահով դուրս գալու համար միջնորդ մը պէտք էր: Այս միջնորդը եղաւ դարձեալ տ. Օհանը՝ որ զրեթէ միեւնոյն ատենները հասած էր ինքն ալ Պօլսէն: Ազաւեցին անոր, որ՝ յարմար դատած անձինքը հետն առնելով՝ երթայ փաշային իրրեւ ներկայացուցիչ Զէյթունի եւ այն խնդիրն ալ անուշ տեղը կապէ:

Սիրով յանձնառու եղաւ քահանան եւ յիշեալ 7 հերոսները հետն առնելով գնաց ներկայացաւ փաշային՝ մինչ սա պալատին բակը աթոռի մը վրայ նստած էր: Մարաշի բնակիչք հայ եւ տաճիկ խուռն բազմութեամբ զիմեցին ա-

գոնց ետեւէն, յուսարով թէ փաշան իսկոյն կախողան բարձրացնել պիտի տար ասոնք ի պատիժ իրենց ոճրագործութեան:

Փաշան հարցուց՝ «Ո՞վ ես դու»: «Զէյթունցի Տէյի-քէշիշն եմ», պատասխանեց քահանան: Փաշան կրկնեց՝ «Ո՞վ սպաննեց թօփալեանը եւ ինչո՞ւ»: «Ես, պատասխանեց քահանան, վասն զի Պօլիսէն դառնալուս երբ իմացայ Ձեր բարձրութեան Այնթապ մօտելը ու Մարաշի վրայ քարկուխորհուրդը՝ ուղեցի ծառայութիւն մը մատուցանել ձեզ: Հետո դառաւ այս 7 անձանց հետ գնացի ճամբան կտրելու Անտրոքնի թուրքաց պետ Զիլֆար-օղլու Պաթթալ աղային՝ որ Մարաշի կառավարիչ Պայազիտ-օղլու Սուլէյման փաշային խորհրդով կառավարութեան գանձն առած կը փախցնէր. ես կը փափագէի ամբողջովին ձեզ դարձնել զայն, բայց չի յաջողեցայ. Զիլֆար-օղլուն փախաւ, ես ալ հրացանս անոր ետեւէն պարպեցի, տակայն դժբաղդարար վրիպեցաւ գնտակը եւ փոխանակ զայն սպաննելու՝ պատահամբ թօփալեանը սպաննեց. — այս է եղելութիւնը: Այսուամենայնիւ չուղելով դարձեալ ձեռնուռայն երեւնալ Ձեր բարձրութեան առջեւ՝ յիշեալ Սուլէյման փաշայի 18 հատ փայտակիր ջուրինները խելով՝ նուէր բերի ձեզ: Մ'աղաչեմ, որ հաճիք ընդունիլ զանոնք՝ որչափ ալ որ արժանաւոր ընծայ մը չի համարուին»:

Փաշան տեսնելով քահանային այս աստիճան սրաղ ու անկեղծ խոստովանութիւնը եւ առ ինքն ցոյց տուած յարգանքը՝ պատասխանեց. «Շատ լաւ ըրած էք, շնորհակալ եմ. շատ սիրեցի քեզ միանգամայն եւ Զէյթունը, ուր թուրք միւսեղլիւ մը կառավարիչ պիտի զըկէի, բայց այժմ կը փոխեմ այդ խորհուրդս եւ քեզ կը նշանակեմ միւսեղլիւ Զէյթունի, վասն զի արժանաւոր ես». այս ըսելով թան-

կազին սուր մը բերել տուաւ այնտեղ ու իր ձեռքով կապեց քահանային մէջքը հեռեւեալ նշանակալից խօսքն աւելցնելով . « Սուլթան Մահմետ քեզի խաչ տուեր է, ես ալ սուր կու աամ, որ ըստ հարկին գործածես երբեմն մին, երբեմն միւսը » : Եւեոյ հրամայեց, որ բերած ջորիներուն կէսը թողլով՝ միւս կէսն ալ իւր հետ առնէ ու մեկնի խաղաղութեամբ :

Քահանան փաշային առջեւէն դուրս եկաւ գէյթունցիի մը յատուկ խրոխտութեամբ եւ 15 հեծեալներով, փողերով ու թմրուկներով մտաւ Զէյթուն՝ ուր մեծ պատուով ընդունեցին զինքը : Այնուհետեւ բաւական տարիներ ալ ապրելով՝ 1858 ապրիլ 3ին, Աւագ չորեքշաբթի օրը, յանկարծամահ եղաւ իւր տան մէջ ի հասակի 95 ամաց :

Վերջին օժման արարողութիւնը տ. Եովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռամբ կատարուելով՝ հանդիսաւորապէս թաղուեցաւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ :

Պատկերը լրացնելու համար ասեմք եւ այն, որ այս եկեղեցականը վեց նշանաւոր գործ ալ կատարած ունի : Երուսաղէմի Զաքարիա պատրիարքին օրովը 47 անձէ բաղկացած գէյթունցի ուխտաւորներու մի խումբ՝ որոնցմէ 17 հոգի կ'ին, իսկ մնացեալը տղամարդ՝ ճանապարհորդութիւն կ'ընէր ցամաքային ճանապարհով գէպի ս. երկիրը : Ծանապարհին, Դամասկոսին օր մը մնացած՝ որ հասնէին, Էնէլէ կոչուած արարների 70 հոգիէ կազմուած աւազակախումբ մը կարավանի առաջ կ'երէ կողոպտելու համար. գէյթունցիք անձնատուր չ'ըլլալէն զատ՝ աւազակներէ 3 հոգի կրպաննեն եւ 5 ին գերի կը բռնեն, որոց մէջ եւ աւազակապետ Շէյխ Սէյաի, իսկ իրենցմէ միայն մէկը կը վերաւորի, որ ետքէն աղեկցաւ : Ընդհարումին մէջ Տէլի-քէշիշ ձին ճաթեցաւ, սատկեցաւ, վառն զի տէր հայրը շատ աշխատած էր կռուին մէջ : Գերիները տարին Դամասկոս կամ Շամ, ուր

երկրին կուսակալը քաջարի քահանային լաւ արարական, մինչեւ 200 ոսկի արժող, ձի մը եւ ~~արտաւանկ~~ մը (թանկագին վերարկու) նուիրած էր՝ փոխարէն իւր աստկած ձիուն եւ քաջազորութեան ու յաղթութեան աւազակախմբին դէմ։ Նուիրած արուանիային օձիքը, թեւերը եւ քղանցքին ծայրերը ոսկեթելով բանուած էր։

Երբ որ Ս. Երուսաղէմ կը հասնին՝ Աւագ շարաթ — «լուսաւորեալ»-ի օրը Ս. Գերեղմանի շուրջը յոյներու հետ մեծկակ կռուի մը կը հանգին զէյթունցիք եւ այլ հայեր. այստեղ ալ յաղթութիւն կը տանին լեռնցիք։ Զաքարիա պատրիարք իւր վրայ առած թանկագին ծաղկեայ փիլոնը կը նուիրէ Տէլի-քէշիշին — տ. Օհանին՝ ի նշան յաղթութեան, զոր նա մինչեւ ցմահ, կոնդակաւ մը արտօնեալ, եկեղեցւոյ մէջ իւր վրան կ'առնէր։

Մի դէպք ալ տ. Օհանի կեանքէն։ — Թուէս 70 տարի առաջ Մարաշի մէջ հայ վարդապետ մը կը տաճկնայ։ Հայեր որչափ որ կը փափագին յետս դարձնել՝ չեն յաջողեր, ուստի Մարաշու երեւելիներ կը գրեն Զէյթունի առաջնորդին այս եղելութիւնը եւ կ'աղաչեն, որ այս ուրացողը վանքը բերել տայ եւ յետս դարձնէ իւր նոր կրօնէն։ Անոնք կը գրեն, թէ երկու օրէն ուրացողը պիտի մեկնի Կեսարիա Սու-Չաթըի գծով, ուստի մարդ զրկելու է անոր ետեւէն։ Առաջնորդն ալ Տէլի-քէշիշը կը կանչէ եւ կը հրամայէ երթալ բերել, իսկ եթէ անոր դալն անկարելի ըլլայ՝ իրաւունք կու տայ կենազուրկ անել զնա։ Տէր Օհան 30 մարդ առնելով իւր հետ կ'երթայ Սու-Չաթը ըստած տեղը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի։ Անգիւն տեսնելով՝ որ հարիւրաւոր բազմութեամբ կարավանը կու գայ՝ տէր հայրը սուրը կը քաշէ, կը կայնի կարավանի առջեւ ու կ'ըսէ, «Յուցուցէք ինձ մի մարդ, որ հաւատը ուրացեր է, եթէ թաքուցանէք՝

ամենքդ ալ կը կողոպտեմ՝ եւ կը մահացունեմ՝ ալ։ Սոքա ամենքն ալ տաճիկներ էին։ Երբոր Տէրի-քէշիշի մերկացուցած սուրբ տեսան եւ սպառնալիքը լսեցին՝ տաճիկները ճարահատեալ ցոյց տուին ուրացողը, որ դուրսը կանաչ փաթաթած պարթեւ մարդ մըն էր։ Կրօնասէր եւ ջերմեռանդ քահանան տեսածին պէս մէկէն ի մէկ ուրացողին ձիուն ասպանդակը եւ անոր ոտքը համբուրեց լալաղին ձայնով. աղաչեց, պաղատեց, աղերսեց՝ «Հայր սուրբ, արի՛ երթանք մեր վանք, անմիջապէս վեղար, իիլոն տալ կուտամ՝ քեզի մեր ազգասէր առաջնորդէն եւ զքեզ փոխ-առաջնորդ կարգել կուտամ. ահա նորին սրբազնութեան արտօնադիր առ ձեզ ուղղեալ, կրկնեց տէր-տէրը, — արի՛ երթանք, արի՛...»։ Ուրացողը յամառեցաւ, անկարելիութիւն ցուցուց. — բոլոր աղաչանք պաղատանք տէր հօր կողմէ՝ իզուր։ Տէր հայրը այն ատեն կարաւանի տաճիկներուն պատուիրեց հանդիսատես ըլլալ նորակրօն Մուհէմմէտը Սատրզ էֆէնտիին սպաննուելուն. եւ ապա կապել տուաւ զանի չամի ծառի մը (մայրի)։ Դէր եւ մախրոս էր ծառն ալ։ Այստեղ այլել տուաւ ուրացողը, վերադարձաւ Զէյթուն, եղածը պատմեց առաջնորդին եւ չորս իշխանաց. առաջնորդը անոր ճակատը համբուրելով՝ շնորհակալութիւն մատուցց քահանային եւ հրաման ըրաւ ս. պատարագ մատուցանել. նա ալ կատարեց տէր Յակոբոս եպիսկոպոս Պոստանեանի հրամանը։

Մահիէ տէրէպէյի Գայիշ-օղլու՝ Սիւլէյման աղա միւսէլլիմը (տեսուչ) 1849 ղեկ. ամսուն մէջ 30 հիճեխազօրքով եկաւ Փրնուզ եւ տուրք պահանջեց։ Փրնուզի նախկին վահահայր, ծերունազարդ տ. Նիկողայոս եպիսկոպոսը, հիմա-

1 Գայիշ-օղլու Եէնիճէ-գալէ գեղէն էր, որ կը գտնուէր Զէյթունի արեւմտ. հարաւ 20 ժամ հեռաւորութեան վրայ. հոս սպաննուեցաւ 1895 ի կռուին հայր Սարգիստոր։ Իսկ Փրնուզ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի։

կուան Նիկողայոս եպիսկոպոսի — որ առջինի եղբորորդին եւ ատենով անոր փոքրաւորը եղած է տիրացու Նզիա անունով — խորհրդին վրայ Զէյթունէն օգնութիւն խնդրեց:

Զէյթունի Սարգիս եպիսկոպոս Խանթթորեան եւ չորս իշխաններ Տէրե-քէշեշ ա. Օհաննիս առաջարկեցին որ շուտով երթայ Փրնուղ եւ սրիկայ միւսէյլիմ Գայիշ-օղլուն իրեններով բռնէ ու Զէյթուն բերէ: Քաջարի ա. Օհանը քսան կարիճ առած հետը հասաւ Փրնուղը պաշարեց: Գայիշ-օղլուն, տարապիստ, առանց դիմադրութեան անձնատուր եղաւ: Հայերը այդ երեսուն հոգին թեւթեւի կապած շղթայաբար, իրենց ձիաններով մէկտեղ, բերին Զէյթունի վանքը, ուր մէկիկ մէկիկ ակոտններուն մէջ կապելով բանտարկեցին: Վերջապէս երեք օր ետքը, մահաժամանակն ծէսով երդուընցներով զանոնք՝ որ անգամ մըն ալ Փրնուղ ոտք պիտի չի կոխեն, ետ ճամբեցին նորէն, բայց հետիտան, որով հետեւեալիս ապա անոնց ձիերը եւ ունեցածները գրաւած էին. մինակ Սիւլէյմանին ձին վար չգրին: Ամբողջ Զէյթունը հանդիսատես եղաւ այդ երեսուններու ձիւն ձմեռով կորակոր վերադարձին: Այդ առթիւ Տէրե-քէշեշը Զէյթունի վանքի մէջ Նիկողայոս եպիսկոպոսին ուղղեալ բարձրաձայն սա համբաւաւոր խօսքը արտասանեց՝ « Հայր սրբազան, Ֆէրման տէրման իսթէր, տէրման, տէրման » (հրովարտակը ուժ կ'ուզէ): Մինչեւ օրս Զէյթունի մէջ այդ խօսքը առածի կարգ անցած է՝ *Ֆէրման տէրման իսթէր*:

Նիկողայոս եպիսկոպոսը այդ ձմեռը բոլոր զէյթունցիներուն պատուաւոր հիւրն եղաւ մինչեւ դարուն: Աւագ երկուշաբթիէն ա. Օհանէ մասնաւորապէս հիւրընկալուեցաւ մինչեւ Աւագ հինգշաբթի, որ օրը, 1850 ապրիլ 3, հանդիսաւոր ճաշու պատարագը ընելով, Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ, վերադարձաւ իր վանքը:

Վերոյիշեալ դէպքէն տարի մը առաջ արդէն փրնուղի եպիսկոպոսը Պօլիս գացած եւ սուլթան Մէճիտէն Ֆէրման տուեր էր, որ Դայիշ-օղլուն անգամ մըն ալ փրնուղ ոտք չպիտի կոխէ եւնէ:

Ուրիշ դրուագ մը եւս ա. Օհանի կեանքէն: 1851ին կիւրինի մէջ Չափառ Թորոս անուն կտրիճ հայ մը տաճկացիներ էին. Տէլի-քէշիշը գնաց եւ թուրքերու ճիրաններէն ազատելով զայն իւր կնոջ Վառվառէի եւ երկու զաւակներուն հետ Զէյթուն բերաւ: Չափառ Թորոս ետքէն Զէյթունի մէջ մանչ զաւակ մըն ալ ունեցաւ, որուն զէյթունցիք, անոր մօրը բարեպաշտութեանը համար, Վառվառ անունը տուին: Այդ բարեպաշտ կիներ՝ տեսնելով որ իր ամուսինը տաճկութիւն կ'ընդունի՝ լուր կը զրկէ ա. Օհանին որ զայ զիրենք ազատէ. անոր համար զէյթունցիք մեծ համակրութիւն ցոյց տուին այդ աղնիւ տիկնոջ:

Չափառ Թորոսին ազատումին համառօտ պատմութիւնը այսպէս է. Տէլի-քէշիշը տասը ղնուած մարդով կը մտնէ կիւրին եւ կ'երթայ ուղղակի շուկան: Բոլոր շուկայի մարդիկը ոտքի կեննեն յարգանքով ու Բէ-Ֆէնանէքով կ'ընդունին տասը նորեկ հիւրերը. բայց շատեր չէին զիտեր անոնցով ըլլալը եւ ինչու գալը: Զարմանքով կը նայէին ա. Օհանի, որ՝ կարմիր նոճիկ մը վրայ հեծած՝ իր 80 տարիներու սպիտակափառ մօրուքով ու աշխոյժ նայուածքով պատկառանք կ'ազգէր հանդիսականներուն. հագած էր ~~սպիտակ~~ (ոսկեթել) չուխա շալվար, մէջքը կապած էր լահորի շալ, վրայէն հագած էր ճաճաբան ~~սպիտակ~~ Գոփարան եւ սրմալու արվանդէ մը (մեծ վերարկու մը), գլուխը դրած ~~սպիտակ~~ Ֆէրս (կուկրակի պէս մեծ ֆէս մը). ֆէսին վրան ալ ոսկիէ խաչ մը կար զոր նուիրած էր սուլթան Մահմուտ. մէջքէն կախ ինկած էր արծաթէ թուր մը զոր Եգիպտոսի Իսկրահիմ փաշան ընծայած

էր. զոյգ մը արծաթէ ատրճանակ ալ ձիուն թամբին երկու կողմը կախած էր: Սիւրինի հայերը կը հասկնան որ Զէյթունի նշանաւոր տէր Օհանն է. խեղճ տեղին երեւելիներէն Դոշուսեան Մարգար աղան զայն իր տունը կը հրաւիրէ. բայց տ. Օհան մերժելով հայուն հրաւերը կը խնդրէ որ զինքը քաղքին ամենէն հարուստ թուրքին տունը առաջնորդեն: Մարգար աղան կը վազէ իմաց կու տայ տեղին ամենէն երեւելի թուրքին՝ Հափուս Ալիզատէ Սատրգ աղային, որ անմիջապէս իր տղան կը զրկէ Տէլի-քէշիշին եւ առօք փառօք իր տունը կը հրաւիրէ զայն իր մարդիկներով: Իրիկունը տ. Օհանը կը բացատրէ իր Սիւրին գալուն պատճառը եւ կը պահանջէ որ Չափառ Թորոսը իրեն յանձնուի: Սատրգ աղան կ'ալլա՛ն որ իրեն ժամանակ տրուի գայմագամին, միւֆթիին, գատըյին հետ տեսնուելու համար, որովհետեւ կը յարէ՝ «Ասիկա կրօնական խնդիր մը ըլլալով բաւական ծանր բան է. դուն համբաւաւոր մարդ մըն ես, եթէ զաւակս ուզես՝ չեմ խնայեր, բայց այս պարագային այդ պաշտօնական մարդոց հաւանութիւնը անհրաժեշտ է»:

Տէր հայրը հրամայօրէն կ'ըսէ Սատրգ աղային, «Գնա զուրցէ գատըյին, միւֆթիին եւն որ վաղը կէսօրին Չափառ Թորոսը իր ընտանիքով ու կահ կարասիքը տասը ջորիի վրայ բեռցած, առջեւ խառնէք որ Զէյթուն տանիմ, հակառակ պարագային կ'իջնեմ Գրօրգի՝ կ'իրձը չորս մարդուն տեղ 12 կիւրննցի տաճիկ կը բռնեմ ու Զէյթուն կը տանիմ զօրով կը հայացնեմ»:

Վերջապէս գայմագամ, գատը, միւֆթի եւ Սատրգ աղա՝ ամենքը մէկտեղ կու դան եւ կ'որոշեն Նէնի Մուհամե

¹ Սիւրինցիներուն քրտվանը Մարաշ, Անթապ, Հալէպ երթալու համար Գրօրգի կերճէն կ'անցնի: Այդտեղ կը դառնուին զէյթունցի Ածը թէյեակեաններու ազարակատները: Զէյթունէն, արեւելեան կողմը, 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

մէտը (Զափառ Թորոսը) յանձնել: Թուրքերը կը խնդրեն որ գիշերով յանձնուի. տ. Օհանը «չէ, կը պնդէ, պէտք է ցերեկով յանձնուին որ ամեն մարդ տեսնէ»: Տէրի-քէշիշին կամֆըր կը կատարուի: Սաարդ աղա 100 ոսկինոց ձի մըն ալ կը նուիրէ տ. Օհանին:

1852ին տ. Օհան իններորդ անգամը ըլլալով Նրուսադէմ գնաց, եւ վերջինը եղաւ աս: Եղն տարին Մարաշի Ֆլէւարըճ եղաւ շօղրացի Մուսթաֆա փաշան: Տեղին թուրքերը զրգուեցին նորեկ փաշան որպէս զի զէյթունցիներուն անվճար թողած 150.000 դըշ. տուրքը պահանջէ. առով, կրտէին, գրաւ ժողովուրդը ձեզմէ պիտի վախնայ ու հնազանդի եւ տուրքերը զիւրաւ պիտի գանձէր:

Փաշան համոզուեցաւ զրգուիչ թուրքերուն խորհուրդին եւ թիֆէնքճիպաշի Հասան աղան Զէյթուն ղրկեց որ անոնց տալիք տուրքը պահանջէ: Զէյթունցիք բերին տուրքի տեղ թիֆէնքճիպաշիին առջեւը լեցուցին երկաթ, պայտ եւ այլ երկաթեղէններ, ըսելով թէ երկիրնին նեղ տեղ մ'ըլլալով փող չունին եւ ինչ որ ունին՝ ան կու տան: Հասան աղան, տեսնելով որ հնչուն զրամ չէ կարող ստանալ, ձեռնունայն ետ դարձաւ:

Մուսթաֆա փաշան կանչեց Մարաշու մեծերը, յայտնեց անոնց եղելութիւնը եւ իրեն եղած մերժումը ու պզտիկութիւնը: Ան ատեն զիմեց նորէն աղաներու խորհրդին, որոնք կրկին համոզեցին զինքը որ Էսսա+ (արգելք) հանէ, այսինքն Մարաշ զաւառին մէջ եղած բոլոր գայմազամներուն եւ միւսիւրներուն հրահանգ ղրկէ՝ ուր որ զէյթունցի գտնեն բռնեն եւ հսկողութեամբ Մարաշ ուղարկեն:

Փաշան սաստիկ Էսսա+ հանեց չորս կողմը: Այդ ժամանակ զէյթունցիք փայեկ (լրատար) ղրկեցին տ. Օհանի ընդ առաջ, որ Նրուսադէմէն կը վերադառնար, որպէս զի

Մարաշ չի հանդիպի: Դժբախտաբար փայեկը ճամբան չի կրնալով հանդիպել անոր, տ. Օհան միամտորէն ուղղակի Մարաշ կու գայ եւ ծուղակը կ'իյնայ: Փաշան անմիջապէս բանտարկել կու տայ զայն (ապրիլ 15):

Զէյթունի իշխանները սա տխուր դէպքը լսելուն զրեցին պատրիարքարան, ծանօթ ամիրաներու բողոքելով փաշային անկարգութիւններուն դէմ եւ անոր պաշտօնանկութիւնը խնդրելով: Պօսէն «կ'աշխատինք» ի լուր մը եկաւ միայն: Աղերսագիր մըն ալ ղրկեցին Մարաշու փաշային, որպէս զի արձակէ տ. Օհանը: Ապարդիւն մնաց:

Իշխանները խորամանկութեան դիմելով երկրորդ աղերսագիր մըն ալ զրեցին փաշային սա պարունակութիւնով. «Փաշա էֆէնտի, լսեցինք որ նոր թիւֆէնքճիպաշի մը եկեր է թէմիր աղա անունով. բլալով ուժեղ մարդ մը՝ մարաշիք կը դողան եղբի անկէ: Եթէ այդ մարդը 60 հեծեւազօրքով եւ տէրաէրն ալ հետը Զէյթուն ղրկէք, զէյթունցիք վախնալով իրենց անվճար պարտքը կը հատուցանեն: Կը խնդրենք առաջարկնիս մի մերժէք եւ Խաւսաշ ալ վերցուցէք»:

Փաշան իշխաններուն առաջարկը խնդրի մօտիկ դանկելով, կատարեց անոնց պահանջը: Թէմիր աղան թմբուկներով, հեծեւազօրքով եւ Տէլի-քէշիշով (երեք ամիս բանտարկութենէ ետք) մէկտեղ մտաւ Զէյթուն: Իշխանները համոզեցին թէմիր աղան, որպէս զի զրէ փաշային՝ թէ տուրքը երկու ամիսէն պիտի դանձուի: Խաւսաշ ալ վերցաւ: Զէյթունցիք այդ երկու ամսու մէջ, գիշերը ցերեկին խառնելով, սկսան Արպիստանէն, Նարպիւզէն, Կէօքսունէն, Մարաշէն եւն, միջինի պէս ցորեն, գարի, աղ, սապոն եւ այլ պաշարեղէններ կրել Զէյթուն:

Թէմիր աղան՝ բնիկ երզնկացի համբաւաւոր զօրավետ մըն էր: Իշխանները, անոր ժամանակուն երկրորդ օրը, առին

իր ձխաւորներով տարին Պէրիտ լեռը ¹ Էջմէշ ընելու համար։ Օրական հինգ տաւար կը մորթէին։ Զէյթունի ակորժահամ գինիով եւ օլիով պատուականապէս կերան խմեցին մինչեւ տասնութ հինգ օր։ Յուլիս 30ին վերադարձան Զէյթուն. իշխանները, որպէս զի ժամանակ շահին, Թէմիր աղային առաջարկեցին որ Զէյթունէր գնայ եւ օգոստոս ամիսն ալ հոն քէյֆ ընէ. բայց նախապէս խնդրեցին որ իր ձխաւորներուն 40ը ետ զրկէ եւ քսանը միայն թողու։ Թէմիր աղան ատալ կատարեց եւ քսան հոգւով գնաց ջերմուկ, ուր օգոստոս ամիսը նմանապէս կերուխումով անցուց։

Օգոստոսի վերջերը կրկին վերադարձան Զէյթուն։ Զէյթունի իշխանները խնդրեցին Թէմիր աղայէն որ իրենց տուրքի հաշիւը ներկայացնէ, որ 150.000 դհ.-ի կը հասնէր։ Ան ատեն զէյթունցիք բացէ ի բաց յայտարարեցին Թէմիր աղային թէ՛ իրենք նոր տարւան 30.000 դհ. մագրոս տուրքը կրնան միայն վճարել. աւելի փուլ մը չեն կրնար տալ։ Այդ 30.000էն 15.000ը արգէն եկեղեցիներուն պատկանելով, մնացած 15.000 դհ.-ը միայն կառավարութեան իրաւունքն էր՝։ Թէմիր աղան կը յորդորէին որ 15.000ը առնէ ու ելէ երթայ։ Իրաւ է թէ կըսէին մեր երկիրը դրախտի պէս կ'երեւայ, բայց պտուղի ծառեր են ատոնք, իսկ գարի, ցորեն եւ այլ կենսական արմուիքներ չեն աճիր. ունինք մարսողական պաղ ջրեր, բայց ատոնք ատակ չեն շահեցներ մեզի եւն։

Թէմիր աղան իշխաններուն առաջարկին վրայ կրակ կտրեցաւ եւ մերժողական դիրք առաւ, «պէնի պիլկը մի սինիզ, եօքսա իսմիմի իշիթ միշինիզ. 150.000 զրուշը նազա

¹ Զէյթունցիք սուլթան Մուրադէն եւ սուլթան Մահմուտէն ձեռք բերած ֆէրմաններուն վրայ կախած էին, որոնք Զէյթունցիներու համար 30.000 տուրքին կէսը՝ անոնց եկեղեցիներու, կէսն ալ Այա Սոփիայի յատկացուցած էին։

տղծէի եարբն պու վազրթա գատար խթէրիմ» (Գիտէք զիս, չէնէ անունս միայն լսեր էք. 150.000 դահեկանը, զուս ստակ, վազը այս ատեն կ'ուզեմ)։

Իշխանները պաղարիւն կերպով ըսին՝ «ձեր բարկութեանը համար մենք պատասխան չենք տար. մեր պատասխանը՝ մեր կողմէն փափազ է՝ Բէնտին թող տայ»։ Կանչեցին տ. Օհանեւ «տ. հայր, ըսին, սա թուրքին դուն պատասխանէ, չէնէ հիմա կտոր կտոր կ'ընենք եւ շուներուն առջեւ կը նետենք. այս մարդը մեր պատիւները տեսնելով ուրիշ քաղքի հայերուն նմանցուց մեղ»։

Տ. հօրը պատասխանը սա եղաւ թէմիր աղային՝ «Աղա, մեր Զէյթունը 150.000 զըշ. պարտք ունեցեր է. լաւ. ես երեք ամիս բանտարկուեցայ, ամեն ամիս 50.000ական զըշ. հաշուելով, պէտք է 150.000 զըշ. ինծի վճարուի։ Ես սուլթան Մահմուտէն նշան, ֆէրման ունիմ. Մըսրրի խպրահիմ փաշայէն սուր ունիմ. մանաւանդ որ հայ եկեղեցական մըն եմ. չէ՞ որ Մարաշ փաշային պոռացի գոռացի, գութ ալ այնտեղ ունկնդիր էիք, չըսի՞ որ ինծի պէս մարդ մը մի՛ բանտարկեր, մանաւանդ որ Ս. Երկրէն կու գայի, մեղք է, խղճի գէմ է, ամօթ է, չսեց. չըսի՞ որ ասիկա վրադ սուղե կը նստի։ Մեր իշխանները քեզ «սահրայէ սահրա», զբօսանքէ զբօսանք պտըտցուցին. զեռ քէյֆդ ի՞նչ կ'ուզէ. 15.000 զըշ. ալ կու տան. առ, գոհ եղի՛ր՝ ելի զնա։ Չէ՞ որ դութ զիս երեք ամիս բանտը թողուցիք, թէեւ մենք քեզ չբանտարկեցինք, ուղած տեղդ ալ պտըտցուցինք։ Իմ երեք ամսու բանտարկութեան համար օրական մէյմէկ ոսկիէն պէտք է վճարէք 90 ոսկի, 10 ոսկի ալ անոր շութը, 100 ոսկի, 100 ոսկի ալ ձեր ձիերուն կերածնուն փոխարէն, կ'ընէ 200 ոսկի։ Հիմա, այդ 200 ոսկին ցնծաս ու մեկնիս»։

Թէմիր աղան չորս կողմը նայելով, տեսաւ որ բոլորն ալ

ապառազինուած են, ճարահատ լսաւ՝ « փափաղ է՝ ֆէնտի, վրաս երեք ոսկիէն զատ բան չունիմ. նոր եկեր էի Մարաշ, դեռ ամսական մը իսկ առած չէի »: Տէր Հայրը պահանջեց որ փաշային զրէ որպէս զի 200 ոսկին զրկէ: « Աս ալ չէինք առնել, ձեզմէ, բայց դուք օսմանցի էք, եթէ, չառնենք մեզք գործած կ'ըլլանք, ինչու որ մեր երկիրը առած մը կայ որ կ'ըսէ, « Հացը օսմանցիին ծունկին վրայ կ'ըլլայ », այսինքն օսմանցի պաշտօնեան ապերախտ կ'ըլլայ, որքան պատիւ ընես վախէն ըրաւ, կ'ըսէ. ատոր համար ձեր ձիաններուն զարիի, խտի գինը կը պահանջենք »:

Թէմիր աղան յուսահատ գրեց Մարաշու փաշային որ շուտով 200 ոսկի զրկէ իբր փրկանք:

Ձէյթունցիք Թէմիր աղան առօք փառօք, խայտառակօք, առին տարին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանի բերդը բանտարկեցին իր քսան ձիաւորներով:

Փաշային նամակատար զինուորը երեք օրէն վերադարձաւ 200 ոսկին հետը բերելով: Տէլի-քէշէշը 200 կարմրուկ ոսկիները առաւ, 100 ոսկին Ս. Սարգիս եկեղեցիին նուիրեց, հարիւրն ալ իշխաններուն շնորհեց, որոնք սաղիսն մերժելով հէլալ ըրին տէր Օհանին:

Թէմիր աղան պատրաստուեցաւ մեկնիլ: Մեկնելէ առաջ շուկայի մէջ, ձիուն վրայ նստած, եւ բազմութեան ներկայութեան իր խօսքը չորս իշխաններու եւ տ. Օհանին ուղղելով ըսաւ՝ « պաքընըղ աղալար, պէյլէր, պէն 60 սիննինտէ պիր առէմ իմ. իկիրմիտէ իքէն սիլքի օսմանը լըղա տախիլ օրմուշմ, տէմէք 40 սէնէտէն պէրի պու մէմուր իյէթ տէ պուլունմըշմ, պէն պէյլէ ֆէրզանսըղ կէօրմէմիշ խտիմ, աշք օլսուն սիղէրէ. մէկէր Ձէյթուն, Ձէյթուն տէրլէր իսէ, եռուտուլաճաղ շէյ տէյիլ իմիշ. կէլէօր ի քէն տավլումպաղ իլէ կէլտիմ, շիմիք սըքուտ կիտիօրում »:

«Տեւեք, աղաներ եւ պէյեր, ես 60 տարեկան մարդ մըն եմ: 20 տարեկան էի օսմանցիութեան պաշտօնի կարգը անցայ. ըսել է 40 տարիէ ի վեր այս պաշտօնին մէջ կը գտնուիմ. ես ասանկ հնարքներ չէի տեսած կեանքիս մէջ. ուրեմն կեցցէք դուք: Զէյթունն Զէյթուն կ'ըսէին կըուերէք բան չէ եղեր. եկած ատենս թմրկահարութիւնով եկայ, հիմա սուսփուս կ'երթամ»:

Իշխանները պատասխանեցին, «Թմրուկը զարնել տուր նորէն»:

«Զէ, չէ», ըսաւ աղուէսօրէն Թէմիր աղան: — «Դուք զիտէք, եղաւ իշխաններու պատասխանը, բայց, աւելցուցին իշխանները, փաշային մեր բարեւները տար եւ ըսէ՝ «ուխտաւոր տէրտէր մը բանտարկելը ատանկ չըլար. ասանկ կ'ըլլայ վարպետութիւնը»: Իսկ տ. Օհանը իր կողմէն վրայ բերաւ՝ «ըսէ փաշային որ մենէ հեռու պտրտի: Մարաշը իր գլխուն ննդ կը բերենք, հա՛. դուք ալ երթաք բարով»:

Թէմիր գնաց եւ քիչ օրէն փաշան ալ պաշտօնանկ եղաւ:

Զէյթունի քաղաքականութիւնը գէյթունցիին ինքը լաւ գիտէ:

XII.

Աղճապաղի պատերազմը

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խաբուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը զբաղեցնող մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եգիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ աննք իւր ամին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ: Եւ այս անգամ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր զրակից քիւրտ ցեղի մը

վրայ փորձեց իւր առաջադրած կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը: Այս ցեղը կը բնակէր Աղձնատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Ալօսթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը: Ասոնք ոչ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ոչ տուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ: Ուստի մեծ վէզեր հաճիրդ Ալի փաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով: Զիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ գլուխ ելնել, թուրք ջոկատներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ:

Ալի փաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու դիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ առեւտրութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանկելու նուրբ քաղաքականութեամբ:

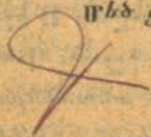
Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կտրեցին եւ մօտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կռուոյն զոհ զնաց հռչակաւոր տէր Օհանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ զունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ հոգին ցաւ պատճառեց բոլոր զէյթունցւոց:

Փաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը լրաւ. «Տէվէթին երկիրմի պին առէմի օլմատան իսէ Զէյթունտան պին առամը օլսա էվլա տըր», — Զէյթունի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին պատուով զրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին սարգելելով երկուքական ոսկի եւ մէյմէկ ձեռք ծերմակեղէն:

Այս կտիւն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Զէյթունի
երգոց մէջ.

Աղճատաղտա Տէլի քէշէին օղու
Հիւճիւմ իթաի գալէյէ գօշաու տօստօղու,
Գուրշունլա վուրուլուպ սէրիլտի պաղըը,
Էար ու աղեարէտէ վէրտի չօգ աղըը:

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշէին որդին
Յարձակեցաւ, վաղեց ուղղակի բերդին,
Հասաւ գնդակը զարկաւ իւր լերդին,
Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին:

XIII.

Խասէքիի պահանջումի

Աղճատաղի գէպքէն հաղիւ մէկ տարի անցած՝ 1841ին
էր, Խասէքի մականուանեալ զինուորական պաշտօնեայ մը
500 հեծեալներով Զէյթուն մտաւ իբրեւ հիւր. հայերը
զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մարդիկն ալ 2—2 բաժ-
նեցին տուններու մէջ: Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական
գոյնը դուրս տուաւ 5 տարուան յետամնաց տուրք պահանջե-
լով անոնցմէ, երեք օր միայն պայմանաժամ շնորհելով անոնց:

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քանակու-
թեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու առա-
ջարկեցին պաշտօնեայ Խասէքիին, որ իրենց ունեցած պար-
տուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալազիր մը տայ իրենց:
Խասէքի մերժեց նոցա առաջարկը, հնչուն դրամ միայն պա-
հանջելով:

Այն ատեն քովը գտնուող չորս իշխանք՝ «ունեցածնիս
այս է, ուրիշ բան չնք կարող տալ», ըսելով մեկնեցան:

աղբարարելով միանգամայն իրեն, որ դուրս չ'երէ, «վան զի, ըսին, մեր երկոտասարդները այստեղ թուրք տեսած չ'ըլլանուն համար՝ ծանր պիտի թուի իրենց քո ներկայութիւնը եւ առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպաննէ քեզ » :

Շատ բարկացաւ Սասէքի անոնց այս վարմունքին համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ թէ ինք եւ թէ իւր զօրքեր անոնց ափին մէջ էին : Զղջաց երկաթները չ'առնելուն համար. այժմ այն ալ ձեռքէ ելաւ. կը փափագէր՝ որ գոնէ իշխանք գալով խաղաղութեամբ արձակէին զինքը իւր տեղը դառնալու, բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետեր զրկեցին՝ Աճի-Բէյէի, Գարս-Բէյէի, Սէրի-Նեան Աջմաղէի, Վրանֆիլէան-Ալէսէի, Գափու-Բըրան, Գարս-Տէման, Ալեմ-Է Սուպուլան եւ Վիլի-Եղլու անուններով՝ որք ի դիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, «էֆէն-տիմ, պիզիմ՝ տէօրթ տէրէպէյլերինին էմիր պու տըր, շիմտի աթընըզա պինիպ կիթ մէլիսինիդ, պիզ տախի քէմալ խթիրա հաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ գատար սիզի եօլճու խտէ-ճէյիլ » . — տէր, մեր չորս իշխանաց հրամանն այս է, որ գուք հիմա ձիւրնիդ հեծնելով մեկնիք, մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք . «սակայն — աւելացուցին — իրրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք է տասնական ոսկի վճարէք, հակառակ պարագային կը կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիոտն կը ձամբենք . ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Կիւրեստինի ձամբով, ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կողոպտեցին. մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի զնէք » :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ տկամայ տասնական ոսկին վճարելով՝ զլուխը փորձանքէ ազատել, եւ ինք որ եկած էր Զէյթունը կողոպտելու՝ կողոպտուած եւ ամօթաշար դարձաւ Մարաշ :

XIV.

ԹԼԺԻՐԵԿԵՐԵԿ ԿՈՒՐ

1842 թուին, յաջորդ տարին, դարձեալ գէնք առնելու հարկադրուեցան մերայինք, վասն զի Թեճիլլի թիւրքմէնները, որոնք Աղճատաղե քրդաց նման սպաստամբ էին, սաստիկ նեղուելով իրենց վրայ եկող Եուսուֆ փաշայէն, Ղէյթուհեոյ օգնութիւնը խնդրեցին:

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ, սակայն Ղէյթուհեին իրեն սովորական եղած վեհանձնութեամբ իրեն բարի դրացութեան պարտականութիւնը կատարեց նեղը մնացող թշնամեցն օգնութեան ձեռք կտրկառելով:

Փաշան Ղանարլ կոչուած տեղը դրած բլալով իւր բանակը՝ պաշարած էր Թեճիլլեցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ՝ աչքերնին յառած էին Ղէյթուհի վրայ:

Իրենց ակնկալութիւնն ի գերեւ չ'երաւ: — Երեք իշխանք տ. Օհանի հետ մէկտեղ 500 ի չափ քաջարի հայոց գլուխն անցած յարձակեցան Եուսուֆի բանակին վրայ, որ Ղէյթուհին 8 ժամ հեռու կը գտնուէր: Կարճատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին: Զուգադիպութեամբ ըսենք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Եաղուպեան մ. Աստուածատուր աղան իւր հիանալի նշանառութեամբ փաշային դրօշակակիրը զարկաւ սպաննեց. իսկ փաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն ապաստել ու Կէօքսիւն ապաստանիլ:

Թեճիլլեցիները յանհունա շնորհակալութիւն յայտնելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշտնջենապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ծամբեցին զանոնք:

Այս ալ իւր տեղն ունի Ղէյթուհի երգոց մէջ.

Տէլի քէշիշ տէր քի չըգտըմ տէջիւզէ,
Գարթալը գուզըունու տէօքտիւմ իւլիշէ,
Մընափըգա ույմա կէլ, Եուսուֆ փաշա,
Տուվալարը հագգա պաղը Զէյթունուն:

Եաղուպ օղլու տէտի պիլիը հալիման,
Նիշէ շահպաղարըմ չըգար գօլուման,
Կէօզիւմ գան պիւրիւմիւշ գօրգմամ էօլիւման,
Տէջիւշէ տէջիւն պայրամ թոյ տըր Զէյթունլու:

Սուրէն-օղլու տէտի աշրէթ, աղլաման,
Իմտատճա հաղըրըզ պօշա պէլէմէն,
Ենի-տիւնեա տէտի: գահըր էյլէմէն,
Շիմտէն սօնրա տէջիւշ պէնիւմ, Զէյթունլու:

Շօվը-օղլու տա տէտի էյ Եուսուֆ փաշա,
Թեճիրլի աշրէթէ օլտուն թամաշա,
Զէյթունլուլար իլէ չըգաման պաշա,
Արշը ալայէ չըգմշշ իւնիւ Զէյթունուն:

Աշըգ խալիլիւմ պէն, ճիւմլէտէն կէտա,
Թեճիրլի աշրէթի օլմուշտուր զատա,
Զէյթունլու շափուճադ եէթտի իմտատա,
Ղանտըլ տաղը օլտու շանըն, Զէյթունլու:

Թարգմ. Տէլի-քէշիշը կ'ըսէ. — «Ես կուուի ելայ,
Անգղ ու ագուա իջուցի դիականց վրայ,
Չար մարդերու մի նայիր, ո՛վ Եուսուֆ փաշա,
Զէյթունցեոց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է »:

Եաղուպեան կ'ըսէ. — «Գուէն իմ վիճակս գիտես,
Քանի-քանի տոխճներ դուրս կ'ելլան խմբէս,

Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Զէյթունցիք»:

Սուրէնեան կ'ըսէ. — «Աշրէթ, մի արտասուէք.
Օգնութեան պատրաստ ենք, ի զուր մի կարծէք»:
Ենի-տինիս կ'ըսէ. — «Դուք վիշտ մի քաշէք,
Ասկէ ետքը կ'ուն իմս է, Զէյթունցիք»:

Շօվրօեան կ'ըսէ. — «Ո՛վ Եռսուֆ փաշա,
Թեճիրցւոց առջեւ խայտառակ ես եղեր,
Զէյթունցւոց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
Ձեր անունը երկինք հասաւ, Զէյթունցիք»:

Աշըգ խալիլն եմ՝ խղճուկ մուրացկան.
Թեճիրլի աշրէթը եղաւ թշուառական.
Զէյթունը շուտով հասաւ օգնութեան.
Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Զէյթունցիք:

XV.

Ալպուսթանցի Հաճ'աղան

Թուրք կառավարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փնտռէր
Զէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, իրաւացի պատ-
ճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում զէյթունցիք օգնու-
թեան հասան Թեճիրլիցւոց ընդդէմ Եռսուֆ փաշայի, որ
ղանոնք նուաճելու եկած էր:

Ուստի այս դործը ի գլուխ հանելու համար ընտրուեցաւ
Ալպուսթանցի Հաճ'աղան, որ Պօլիս երթալով խնդիր մատու-
ցած էր արգէն սուլթան Մեճիտի այս բանին համար: Իւր
ծրագիրն էր՝ արգիլել Զէյթունի ցորենը եւ ուրիշ ամեն ու-
տելիքները, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս նեղել

զանոնք քաղցով : Նոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահավաճառի գլխաւոր աղբիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալպիսթանի մօտ կը գտնուէր : Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պաշարացող-փնէրէ բաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ : Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէտք եղած արտօնութիւնը արուեցաւ 1844 ին :

Սակայն Հաճ'աղային ամեն հաշիւները ի դերեւ ելան, վասն զի երբ նա Ալպիսթանի պաշարն արգիլեց Զէյթուն մօտեւը, անոնք ալ տաճկի գիւղերը աւարի առին ու իրենց վրայ եկող պաշարպօղուզներուն անանկ ջարդ մը տուին՝ որ Բաբայէն էլաւ :

Է. Վ. Է. Զ. Բ.

(երգ)

Ալպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տէրէ պէյի,
Ֆէրման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Զէյթունը վաւրուշտու ալուրմ տէյի,
Թիւրքիւ մաղուպ էթտի Զէյթունն քէյի :

Ճիհան նէհրին կէօղիւ Ալպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ տաղտա տըր,
Զէյթուն շէճիլէրի եիւզ աղարտան տըր,
Հաճ'աղա ենիլտի էլպէթտէ առ տըր :

Ձարգմ. Ալպիսթանցի Հաճի աղան, տէրէ-պէյի լինելով,
Սուլթանէն Ֆէրման մը ձեռք բերելով,
Զէյթունի հետ կռուեցաւ՝ և կ'առնում ըսելով :
Զէյթուն գիւղը տաճկութիւնը նուաճեց :

Ճիշտն գետին ակը Ալլիսթանի մէջն է,
 Երկաթի հանքն ալ Պէրիտի մէջն է,
 Երես ճերմկնողը Զէյթունի քաջն է,
 Հաճ'աղան յաղթունեցու. հարկաւ ամօթ է:

XVI.

Թօփալ-Սատո

Ինչ որ Հաճ'աղան չի յաջողեցաւ, կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատո անուն զօրապետը, որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար հայոց՝ լրբարար մունետիկ կանչել տալով: «Մն իբի սիննինտէ, գրգ իսթէրիմ». — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուզեմ»: Զէյթունցիք կը պատասխանէին՝ «Էֆքեարը մէք-րուհէնիդ իչիւն ինչալահ բէգալէթը քեամիլէ իլէ բիւսպօյ Օլուպ լաշէնիդ պու տաղլարտա գուշարա նաֆագա օլաճադ արը». — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի բլայ:

Սատո իւր բանակը դէմ յանդիման մօտեցուց Զէյթունի, վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին, այլ դիտմամբ թող տուին, որ կարելի եղածին չափ մօտ գայ. այնուհետեւ անոր ետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով, որ չկարողանայ փախչել. 2000 հոգի ալ բիրերով ու կացիններով զենեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մօտ՝ էին, իսկ ուղղակի թշնամոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխուած յարդի 40 հակերուն ետեւ՝ զորս զիշերով կամաց գլորելով թշնամոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ իբրեւ պատնէշ կը գործածէին. 500 մարդ ալ առաջի 120 մարդոց ետեւի կողմը կեցած էին: Ասոնց ամենն ալ կէս զի-

չերին հրացանձգութեան պիտի սկսէին, երբ եկեղեցեաց կոչ-
նակները զարնուէին. — այս էր իրենց նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորովին
բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերահաս վտան-
գին տեղեակ լինելու՝ անուշ-անուշ կը քնանար. եւ ահա
մէկէն կոշնակներու ձայնին հետ հրացաններն ալ պայթեցան
ամեն կողմէ: Սառս եւ իւր զինուորքը զարհուրած վեր թռան
իրենց անկողիններէն, ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան
փախչել խուճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ
կը տեսնէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամիին զօրու թեամբ ծառերէն վար թա-
փուող աշնան տերեւներու նման իրարու հետեւէն կ'իյնային
թուրքերը գնտակներու եւ սուրերու հարուածին տակ, այն-
պէս որ յուսահատ ու սրտաբեկ սկսան աղաղակել. « Աման,
գարտաշար, եթ իշիր, օրտոյու թիւքէթ տինիլ, մէրհամէթ
իաիւպ ճանրմըդու. գըյմայըն, պիղի եսիր թութուն. — ա-
ման, եղբայրներ, բաւական է, բանակը սպառեցիք. յանուն
գթութեան մեր կեանքերուն խնայելով՝ գերի վարեցէք
զմեզ »:

Կոտորածը դադրեցաւ, բայց արդէն մարդոց ու կենդա-
նեաց դիակներով լեցուած էր ամեն կողմ. հրամանատար
Սառսն եւս ինկած էր անկենդան ու գրեթէ անձանաչի.
Իւր վրայի սուրէն միայն ճանչցուեցաւ անոր ինքնութիւնը,
վասն զի անունը գրուած էր սուրին վրայ. 500 հաս ալ
մահմուտիէ ոսկի ելած էր վրայէն: Այս պատերազմը բաւա-
կան շահաբեր եղաւ ղէյթունցւոց, որոնք լաւ մը կողուպտե-
ցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը:

Այս ձախող պատերազմով Սառս ալ բաղդ ունեցաւ
ղէյթունցւոց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու:

Թօփալ Սատօ կէլտի Զէյթունումուղա,
 Կէօղ տիքտի օն իքի եաշ գըզարմուղա,
 Թիւֆէնէ նշան աշտըդ տիզէրիմիզէ,
 Սատօ պէկ գաթլ օլտու էլլերիմիզէ:

Թարգմ. Թօփալ Սատօն ալ արշաւեց Զէյթուն,
 Աւք տնկեց մեր տասներկու ամեայ կոյսերուն.
 Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկներուն,
 Սատօ պէկ զոհ եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն:

XVII.

Հայթաները

Թրքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանոն զօրքեր, որոնք հայրէս կը կոչուէին, հազարաւոր բազմութեամբ Լյէլ-դէլ անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէզքսիւն եկած էին ու անկէ Սատօ զօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելնելու կը պատրաստուէին: Ասոնք ցիզով առնաւուտ էին եւ իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ շրջագդեատ հագած էին:

Երբ այս լուրն առին՝ Ֆրնուզըիք առ անձին լրատարի մը միջոցաւ իսկոյն հաղորդեցին զէյթունցոց՝ պէտք եղածն ի գործ դնելու համար: Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած էր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ չաբաթ միայն անցած էր, ուստի բոլոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուզու կոչուած տեղը, թեքիւր գետակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի 7 ժամ հեռաւորութեամբ: 2 ժամի չափ դադարումէ յետոյ երեւցան հայրէսները, որոնք կտորածի ու կողոպուտի փափագով ոգեւորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայա-

կան ամեն ցնորքներն յանկարծ օգր ցնդեցան, երբ առջևնին տեսան Զէյթունի կազմ եւ պատրաստ գունդը: Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ: Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Արպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ. միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան: Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչեւ ցայսօր *Հայկապատ* կամ *Գապը Գըւան*, որովհետեւ հայթաները *Գապը Գըւան* ալ կը կոչուէին:

XVIII.

Պայազխտ-օղլու Ահմէտ փաշա

Զէյթունի անընկճելի ոյժը եւ յաղթական պատերազմները այլ եւս ականաճելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, եւ շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար: Այսպէս հաճիրդ Ալի փաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղճատաղի կռուոյն մէջ. Թեճիրլիցիները անոր կաթնեցան՝ Եռուտի փաշայի դիմադրելու համար. նոյնպէս մարաշլի Պայազխտ-օղլու Ահմէտ փաշան ուզելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցոց պաշտպանութեանը դիմեց:

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն դադով իւր խորհուրդը յայտնեց եւ՝ Լօքսիզեան տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ զեղեցիկ ջորի մը, չորս իշխանաց եւ Տէլի-քէշիշ տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ ազատեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջեցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար

մընէ, իսկ ինքը տերացի, հետեւաբար եւ աւելի օգտակար պիտի
ըլլայ հանրութեան եւ մասնաւորապէս Զէյթունի: Հաւա-
նականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր
աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ
տային անոնց գործադրութեանը:

Զէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանա-
որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս
առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը տտանձնելով:
Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը եւ տուաւ անոնց պա-
հանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կարծի
պատերազմիկներ, ա. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ
փաշան (այս տխուր ունէր արդէն) եւ Ախրրտաղիի զաֆա-
թէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մարաշ
ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափագած պաշտօնին
մէջ՝ առանց ո՛ր եւ է ընդդիմութեան հանդիպելու:

Շատ գոհ մնալով փաշան՝ մեծ ընդունելութիւն արաւ
անոնց եւ Մարաշի գլխերապահութիւնը անոնց յանձնեց:
Մեծ վախի մէջ մնացին տեղացի տաճիկները՝ կարծելով թէ
այսպէս Մարաշ դէյթունցւոց ձեռքն անցաւ. անոր համար
շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին աներ. բայց մէկ ա-
միսէն դէյթունցիք վերագարձան իրենց տեղը, եւ Ահմէտ
փաշան ալ հազիւ 5 ամիս կարողացաւ պահել իւր զիրքը.
այնուհետեւ պաշտօնանկ եղաւ:

XIX.

Առաջին գաղափարական քարոզիչը

Այս ատենները (1853 թ.) Պօլսէն Զէյթուն եկաւ
Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ՝ աղան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու
հին պանդոկը (քէրվանսարայ) կառավարական պալատի ձեւ

մնացնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, չորս իշխանները ժողովոյ անդամ եւ Տիրացուեան տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով։ Մէկ տարի վերջ Կիւրեանի բերդին նորոգութեան ձեռնարկեց եւ այս բանին համար չի կրնալով պէտք եղածին չտի դրամ հասցնել՝ խորհեցաւ Ռուսիա երթալ այնտեղէն դրամ ձարելու համար։ Արեւելեան պատերազմին բորբոքած Ժամանակն էր, հետեւաբար եւ խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը, ուստի իշխանք ընդդիմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուեցաւ եւ տեղւոյն առաջնորդ Գլիգորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկ ջանքերուն հակառակ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախաղան բարձրացաւ։

XX.

Քիրմէնի Հաւաճայ։

Որովհետեւ արեւելեան պատերազմը բացուած էր՝ Թուրքիաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ, Քիրմէնի Հավաճայ անունով, որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854)։ Այդ կամաւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլալով՝ մազէ վրաններ ալ հիւսել կու տար անոնց համար։ Ինքը յատկապէս վրաններուն չափն ու ձեւը տուած ու հարկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր Մազմաններու Թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած չափէն պակաս հանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի բռնուեցան Հավաճային հետ, եւ չի կրնալով համաձայնիլ՝ դատաւորին վճոյն դիմեցին, դատաւորը առանց ուշ գնելու Հավաճայի առարկութիւններուն՝ դատը վերջացուց ի նպաստ շէյխին։ Այս անարդարութեան դէմ սաստիկ

զայրացած Հափաճան, մանաւանդ զօրաւոր պետութեան մը կողմանէ գործակատար նշանակուած ըլլալուն վրայ ինքնավստահ, ազազակեց դատարանին մէջ՝ «փեղեւենի, պէջլէ՛ մի շէրիաթ քիսէրլէր»։ — Կաւատ, այսպէս կը կտրեն դատատանը ։

Եթէ յանկարծ ահազին ոռմը մը պայթէր մոլեռանդ դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չի սոսկար նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեաժուրի մը բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անսպասելի յանդգնութեամբ։ Դակոյն շուկան իջաւ, զրգուեց խուժանը, «մեր սուրբ օրէնքը եւ կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է վրէժինդիր ըլլալ»՝ աղաղակելով ։

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու համար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դատաւորին զրգուիչ խօսքերէն, դիմեց ահազին բազմութեամբ՝ Հափաճային բնակած տունը եւ կրակ տալով շէնքին՝ կենդանւոյն այրեց խեղճ մարդը իւր տիկնոջ եւ մէկ զաւկին հետ։ Երկրորդ զաւակը ազատուեցաւ Հասան Բէօշէկ անուն անձի մը միջոցաւ ։

Ասոնց համար յօրինուած երգին հետեւեալ տողերը կը նշանակենք ։

Մազմանլարըն շէյխի չարտը պիր մէհէնկ,
Հափաճա գատըլա տէտի փեղեվէնկ,
Գատը գազէպլէնտի, չէքտի պիր թիւֆէնկ,
Պագըն շիմտի Հափաճանըն հալընա։

Անէ պին իբի իւզ եթմիշ իբիտէ
Օլտու պու ալամէթ թարիխ իսլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուզ պիրինտէ,
Սօն կիւնիւնտէ էջլէն եանտը Հափաճա։

Թարգմ. Մաղմաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,

Հափաճան դատրին՝ կաւատ դու, գօշեց,

Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց

Տեսէք հիմա Հափաճային վիճակը:

Հազար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝

Պատահեցաւ այս գէպք թուրք թուականին,

Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,

Վերջին օրուան ցերեկ Հափաճան ալ վառեցին:

Ի լուր այս քսամներ ռճրոյն՝ արդար զայրոյթով բոր-
բորած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդեր ըլլալ Մարաշի
բոլոր թուրքերէն եւ քրիստոնէութեան պատիւը պաշտպա-
նել ընդդէմ բարբարոս մոլեռանդութեան, ուստի այնտեղի
հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրեցին, որ տաճկաց
թաղերէն զատուելով մեկուսանան, որպէս զի յարձակման
ժամանակ չի վնասուին իրենք ալ: Բայց մարաշիք այս ա-
հագին դործին իրենց համար ունենալիք ծանր հետեւանք-
ներուն վրայ մտածելով՝ աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս
խորհուրդէն հրաժարին: Շատ դժուարաւ հանգալստեցան
զէյթունցիք՝ միայն Մարաշի հայոց ապագան մտածելով,
բայց եւ այնպէս իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն
ատեն միայն ազատուեցան, երբ տարաբաղդ զոհերու աճիւ-
նին նուիրեցին մի քանի թուրքերու ջերմ արիւնը, որպէս
պատարագ քաւութեան խաւմներու մեղաց:

Արդեօք քաղաքակիրթ կոշուած Եւրօպան ալ, արդեօք
քրիստոնեայ համարուած Եւրօպան ալ այս վնահոգի զէյթուն-
ցիներու, այս ափ մը քաջաբաղուկ հայերու ունեցած քրիս-
տոնէական նախանձայուղութեան մէկ տասներորդը կը կրէ
իւր սրտին մէջ: Աւա՛ղ, կը տարակուսինք... Հարիւր հա-

գարաւոր անմեղ հայոց խժդժարար թափուած արիւն իբրեւ
յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ
աշխարհի խղճին վրայ: Կեցցէ Զէյթուն, որ կարող է ազնուութեան
կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահռչակ
Երօպային:

XXI.

Զէյթունցոց ու Թեճիրլիցոց թշնամութիւնը:

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

Ինչպէս յիշեցինք XIV դիտոյն մէջ՝ Թեճիրլիցիք հաշտ
չէին զէյթունցոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կոիւներ
մղած, այնպէս որ 5 տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմ
ունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ զարնան եւ
աշնան՝ Թեճիրլիցոց սամարանոց երթեւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վաչկատուն
ցեղին յափշտակիչ ու աւարառու բնասորութիւն մ'ունե-
նալը, որուն երեւէն հանգիստ չունէին Զէյթունի ջորեպան-
ներ եւ միշտ կը կողոպտուէին, կրօսաննուէին իրենց ուղեւո-
րութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին
առանձինն: Զէյթունցիք ալ չի կրնալով Թեճիրլիցոց վնասել
անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր
շարուած ըլլալուն պատճառաւ՝ կըսպասէին զարնան եւ աշ-
նան եղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամարա-
նոց կամ կը դառնային անտի. զինեալ յարձակելով անոնց
վրայ՝ ընդ միոյ երեսուն եւ ընդ միոյ հարիւր կը փոխարինէին
անոնց գործած չարիքները, այնպէս որ անոնք իրենց երթեւե-
կութեան ճամբան՝ որ ի սկզբան Զէյթունի շուկային մէջէն
էր, պարտաւորեցան հեռոջհեռէ Սանկիթ, անկէ ալ Չոբի-
Սալի, Սիլիւսթի, Վիլիսթի փոխադրել (այս վերջինը
քաղաքէն 20 ժամ հեռու է):

Բազմաթիւ ընդհարումներու մէջ կը պատմենք միայն 1855 թուականի կռիւն՝ յորում վերջնականապէս պարտուած թիւն խոստովանելով թե՛ ճիշդիցիք առաջարկուած հաշտութեան պայմաններն յանձն առին եւ թշնամութիւնները երկուստեք դադրեցան:

Սոյն թուականին դարնան եղանակին, երբ անոնք կը պատրաստուէին դարձեալ իւնիւթիւ կամուրջէն անցնելով ամարանոց երթալու՝ զէյթունցիք զնացին բռնեցին կամուրջը, որ ձգուած է Զահան գետին վրայ Մարաշէն 3 ժամ եւ Զէյթունէն 9 ժամ հեռաւորութեամբ, ասոր հարաւային կողմը:

Դետը սաստիկ յորդած ըլլալով՝ ջուրէն անցնիլ անկարելի էր. կամուրջի գլուխն ալ հայերը բռնած էին. ուրիշ ծար չի կար, — կամ կռուիլ, կամ հնազանդութիւն ցուցնել պէտք էր. կռուելու համար իրենց գիրքը շատ աննպաստ էր, թէեւ Մարաշի բոլոր թուրքերը իրենց ետեւն էին: 15 օր իրենց կիներով, զաւկներով եւ ամեն անասուններով այնտեղ սպասելէ յետոյ վճռեցին հնազանդութիւն յայտնել ու հաշտուիլ զէյթունցւոց հետ:

Իրենց ցեղապետները, ռսերնուն վրայ պատանքի ձեւով ճերմակ կտաւ ձգած՝ իրրեւնշան խոնարհութեան, եկանմինչեւ կամուրջին մէջանդը, ուր կեցած էին մեր մեծաւորները՝ չորս իշխանք մէկ կողմը եւ Տէլի-քէշիշն ու Պալճեան մ. հալոր ազան միւս կողմը դէմ առ դէմ: Յեղապետները այնտեղ «մեղայ» գոչելով եւ իրենց կրօնքի ու աւանդական սովորութեանց համեմատ ամենաժանր համարուած երգումները արտասանելով՝ հնազանդութիւն յայտնեցին ու հաշտութիւն խնդրեցին: Մեր իշխանք ընդունեցին առաջարկուած հաշտութիւնը՝ պայման դնելով, որ յետ այնորիկ չի համարձակին անոնք զէյթունցիներէն մէկուն կամ անոր անասնոյն մէկ մազին անգամ դպչելու: Այնուհետեւ տ. Օհան կա-

մուրջին բարձրագոյն կէտին վրայ կանգնած՝ սուրբ երկնցուց ու անոր տակէն անցան բոլոր ցեղապետները, ապա թոյլ տուին անոնց, որ ամենը 1000 տուն էին, երթալ ամարանոց:

Բայց հաշտութեան այս դաշինք հազիւ չորս տարի տեւեց. Թեճիրլիցիք նորէն սկսան իրենց նախկին ընթացքը բռնել, վասն զի Մարաշի թուրքերը զանոնք զրգուցին լսելով՝ «ամօթ չէ՞ ձեզի՝ որ կեալուրներու առջեւ այդպէս խոնարհիք նուաստութեամբ. ձեր թիւն ալ անոնց թուոյն հաւասար է, մանաւանդ որ դուք ս, կրօնքի հղորագոյն պատենէն ունիք (սիլտէ տին գուվվէթի վար), դուք գործեցէք լատ առաջնոյն եւ եթէ խնդիր ծաղի՝ մենք ալ անտարբեր չենք մնար, կ'օգնենք ձեզ »:

Այսպէս ըսելով նպատակնին էր դարձեալ խռովութիւն ձգել մեր եւ աշիրէթներուն մէջ եւ մէկգմէկ ջարդել տալ իրարու. վասն զի ինչպէս մեզմէ, նոյնպէս եւ Թեճիրլիցիներէն դժգոհ էին, իրենք ալ շատ անգամ փնասուելուն համար ասոնց երեսէն: Յերեկ ատեն, շուկային մէջ յայտնի համարձակ յափշտակութիւններ գործել՝ սովորական բաներ էին Թեճիրլիցւոց համար, եւ այդ շահատակութիւններ կը գործէին ամենուն վրայ առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան: Ուստի թուրքեր չի կրնալով անոնց ուղղակի բան մ'անել, կ'աշխատէին անուղղակի կերպով փնասել. անոնք ալ յիմարաբար գործիք դարձած այդ թուրքերուն նենգաւոր թելադրութեանց՝ սկսան իրենց հին փողը հնչեցնել:

Զէյթունցիք խորհուրդ անելով՝ որոշեցին այս անգամ գործը հիմնապէս կարգադրել առանց արիւնհեղութեան. բողոքելով ասոնց անզուսպ ու բիրտ ընթացից դէմ կեդրոնական կառավարութեան առջեւ՝ պահանջել որ Զէյթունէն 50 ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը փոխադրուին անոնք ու հատատուն բնակարաններու մէջ զետեղուին:

Այս գործին համար ընտրուեցան Մեսրոպ վարդապետն ու տ. Մովսէս քահանան, որոնք Պօլիս երթալով 1859 ին՝ յաջողեցան իրենց խնդիր ընդունել տալու Սուլթան Մէճիտ կայսեր, որ զանոնք տեղաւորեց *Հոգևոր-օժա* կոչուած տեղը՝ Զէյթունէն 5 օր հեռաւորութեամբ: Սակայն տեղեցին կլիմային սաստիկ տաքութեան չի կրնալով դիմանալ անոնք, շատեր ջարդուեցան:

Թեճիրիցւոց այս կռուոյն ժամանակ Պալճեան Հաջի Հաւոր աղան ոչ միայն քաջալեր ու խրախոյս հանդիսացաւ իւր ազգու խօսքերով, այլ եւ նիւթական մեծամեծ զոհութիւններ արաւ աղքատ պատերազմիկներուն տալով յօժարակամ ինչ որ պէտք ունէին՝ հաց, զէնք, սաղմամթերք եւ այլն գրեթէ ամիս մը շարունակ:

XXII.

Տ. Օհաննէս վարդապետ եւ կրթական վիճակ

Թէեւ իրենց քաջագործութիւններով մեծ անուն կը ստանային զէյթունցիք, յաւալի բան էր սակայն, որ կրթական գործին համար իրենց ունեցած անհոգութեամբ ժամանակին պահանջած անհրաժեշտ դաստիարակութենէն ու լուսաւորութենէն անմասն կը մնային:

Այս պէտքը մասամբ լրացնելու աշխատեցաւ գառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը, որ 1848 ին Զէյթուն գալով՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մօտը դպրոց մը շինել տուաւ ու սկսաւ ինքը դասախօսել, օգնութեամբ տեղացի տ. Ղազար քահանայի, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ ուսուցանել զէյթունցի մանկանց հայերէն հին եւ նոր լեզուները, որոնք բոլորովին անծանօթ էին այնտեղ. նոյն իսկ վարժարանը ինչ բան ըլլալը չը գիտէին. հետեւաբար եւ այս արժանաւոր եկեղեցականը դարձաւ հիմնադիր մեր կրթական գործին:

այնուհետեւ դպրոցներն անընդհատաբար պահեցին իրենց գոյութիւնը Զէյթունի մէջ թէեւ արտաքին ձեռնառու-
թեամբ ու ազդեցութեամբ:

Օհանէս վարդապետի ձեռնարկութենէն ութ տարի վերջ 1856 թուականին Կ. Պօլսէն եկաւ Սաչատուր պատուելի իւթիւճեանը եւ, առաջնորդ տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսի ու Պալճեան մ. Հալւոր աղայի աջակցութեամբ եւ չորս իշխանաց հաճութեամբ, ձեռք զարկաւ վարժարանի մը շինութեան՝ քաղաքին դիմացը գտնուած մեծ արտի մը վրայ, որ կը պատկանէր Պալճեանց եւ որ յիշեալ Հալւոր աղան նուիրեց վարժարանին: Հիմնարկութիւնը եղած ատեն եպիսկոպոսին հրաւիրմամբ բոլոր ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ դիմեց նոյն արտը, վարդապետի բշ. օրը, յորում հանդիսաւոր ս. պատարագ մատոյց առաջնորդ սրբազանը, եւ յետ աւարտման՝ իւթիւճեան պատուելին ազգու բանախօսութեամբ ուսման եւ կրթութեան կարեւորութիւնը զգացնելով հանգերձ ի սէր եւ ի միութիւն յորդորեց ժողովուրդը: Ի միջի այլոց ըսաց նաեւ, «Դուք, ո՞րէյթունցիք, որ ազատ էք եւ ազատութեան համար կը կռուիք, գերութեան նշաններ կը կրէք ձեր վրայ. ձեր երիտասարդաց եւ պատանեաց ականջներէն կախուած գինդերն դարաւոր գերութեան մը յայտարար նշաններն են. մէկդի նետեցէք տոռնք, վասն զի գերի չէք դուք»: Ներկայ գտնուող բոլոր երիտասարդք ու պատանիք զգածուած այս խօսքերէն՝ խիոյն հանեցին գինդերը իրենց ականջներէն՝ այլ եւս չը գործածելու հաստատ մտադրութեամբ:

Ափսոս, որ այս ազնիւ անձնաւորութիւնը դեռ եւս չը հասած իւր ցանկալի նպատակին՝ վաղահաս մահը շուտ խլեց զայն մենէ, չէնքք կատարելապէս աւարտ չի հասած, որուն համար Պալճեան իւր քսակէն շատ ծախք արաւ եւ որ այժմ

փլատակ մը դառնալով՝ հողը ու քարի կոյտ մը միայն մնացած է:

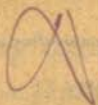
Պատուելիին գերեզմանը կը գտնուի Զէյթունի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն զաւիթը:

Հինգ տարի վերջ — 1861 ին՝ Մաշկերտցի Շարեան Սարգիս պատուելին եկաւ Զէյթուն դասատուութեան, բայց նա ալ երկար չի կրնալով ապրիլ՝ երեք տարի վերջը մեռաւ:

1865 թուականին դասատու կարգեցաւ բնիկ զէյթունցի Յարութիւն էֆ. Զաքրբեան, որ իւր ուսմունք առած էր Կ. Պօլիս, Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ: Այս ատենն էր, որ Գահիրէ բնակող արարկեցի Պօղոս էֆ. Կարապետեան աղգասէր անձը Զէյթունի դպրոցներուն նուիրեց 400 ոսկի՝ դպրոցական ուրիշ ամեն պէտքերովն հանդերձ: Միեւնոյն ատեն այլէքսանդրաբնակ զմիւռնիացի Թազւոր փաշա Յակոբեան ալ 200 ոսկի նուիրեց նոյն նպատակաւ, իւր կողմէն դասատու զրկելով պ. Կարապետ Տէր Մինասեան (այժմ՝ Վահան վարդապետ): Այս նուիրատուութիւններն կարեւոր զարկ մը տուին Զէյթունի կրթական գործին:

1880 թուականին ալ Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, ինչպէս շատ ուրիշ տեղեր, Զէյթունի մէջ ալ վարժարան մը բացաւ իւր կողմանէ տնօրէն-դասատու կարգելով յաջորդաբար Բարսեղ Վարդուկեան, Պօյաճեան, Ալահվերտեան, Պօյաճեան բ. անգամ, Սմբատ Բիւրատ Տէր Ղազարեան էֆէնտիները, ի վերջոյ Աւետիք էֆ. Կեսխանեան, որ 1895 ի պատերազմին մէջ արիարար կռուելով նահատակուեցաւ եւ վարժարանն ալ փակուեցաւ՝ 16 տարի անընդմիջապէս շարունակուելէ յետոյ: Սակայն երկու տարի վերջը վարժարանը վերաբացուեցաւ պատրիարքարանի կողմէ եւ այժմ՝ դասատուութիւնը կը շարունակուի նոյն վարժարանի հին շրջանաւարտներէն երկուքի ղեկավարութեամբ:

Դառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը իբրեւ գասաւոր վարժարանին մէջ անձնուիրաբար աշխատելէ զատ, իբրեւ տիպար ճշմարիտ ու պարտաճանաչ եկեղեցականութեան տաճարին մէջ ու անկէ դուրս ալ անդադար խօսած իւր հոգեշունչ խրատներով բոլոր ժողովրդոց, մանաւանդ չորս իշխանաց մէջ եղած միութիւնը եւ համերաշխութիւնն աւելի եւս ամրապնդեց: Սորա խորհրդով Պօլիս ղրկուեցան 4 երեւելի հայեր հին հրովարտակր նորոգել տալու սուլթան Մէճիտի եւս: Այս անձինքն էին՝ մ. Յովհաննէս Ծօլքօեան ու Մաղարէթ Սուրենեան իշխանք եւ մ. Հալւոր Պարճեան ու մ. Յակոբ Զաղրրեան, հարուստ դասակարգէ, որոնք յաջողեցան ի ղրկիս հանել իրենց յանձնուած պաշտօնը Մատթէոս պատրիարքի եւ վառօդապետ Տատեան Պօղոս պէյի միջնորդութեանց շնորհիւ:

XXIII.

Խուրշիտ փաշա

Թեճիկեցոց գործին համար 1859 թուականին Պօլիս գնացող Մեսրոպ վարդապետը եւ տ. Մովսէս քահանան նոյնպէս աշխատեցան այս հրովարտակր կրկին նորոգել տալու սուլթան Մէճիտէն, բայց չյաջողեցան. ընդհակառակն կառավարութիւնը ջանաց, որ զօրաւոր հարուած մը տալով Զէյթունի՝ սարսափի ազդեցութեան տակ աւելցնէ անոնց 24.000 դահեկանի որոշեալ տուրքը եւ ի վազուց անտի հաստատեալ դրութիւնը վերցնէ անկէ: Ասոր համար Մարաշի կառավարիչ Խուրշիտ փաշան 1860 յունիս 8ին 12,000 կանոնաւոր ու բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Ջահան գետին եզերքը բանակեցաւ եւ թուրքաց միւս մասանց մէջ հաստատուած եղանակաւ տուրք պահանջեց Զէյթունէն, 12 տարուանը մէկէն:

Զէյթունցիք երեք սուլթաններէ հաստատուած հրովարտակին պատճէնը ցոյց տալով անոր՝ ըսին թէ մենք 30.000 դահեկանէ աւելի տուրք չենք ճանչնար, անոր ալ կէսը մեր եկեղեցիներուն կը պատկանի: Փաշան հրովարտակին կարեւորութիւն չտալով ըսաց. «Պէն ֆէրման թանըմամ». — Ես հրովարտակ չեմ ճանչնար: Այն ատեն Շովրօեան Հազօր (Ղաղար) աղան պատասխանեց. «Եթէ դուք այդ հրովարտակը չէք յարգեր, մենք կը յարգենք եւ անով մեզի տրուած ոտանձնաշնորհման պահպանութեանը համար պատրաստ ենք յօժարակամ մեր արիւնը տալու»: Մի եւ նոյնը հաստատեցին միւս իշխանք ալ եւ պատգամաւոր եկող մարաշլի թօփլամ-օղլի Ալի էֆէնտին ձեռքով իրենց զբաւոր պատասխանը հաղորդեցին փաշային իրենց սիրած ոտանաւորի հակիրճ ոճովը:

Շովրօղլու տա տէաի սէօյլիմէմ գըսսա փուսա,
Եարում ճըմըզ վար տըր հագըէթի իսա,
Պապամ վասիյէթի պու ալթմըշ քիսէ,
Վէրիպ սանա գարշը տուրուր Զէյթունլու:

Թարգմ. Շովրեանն ալ ըսաւ կարճ կը կապեմ ես.
Տէր Յիսուս Քրիստոսը օգնական է մեզ.
Վաթսուն քսակ կտակ եղած է հօրմէս.
Կուտայ քեզի, դէմ կը կենայ Զէյթունցին:

Փաշան սաստիկ կատղեցաւ, երբ որ այս խրոխտ լեզուով գրուած պատասխանը կարդաց, ու մեծ սպառնալիքներով նոյն Ալի էֆէնտին, որ Իլ-Ֆէնէճիպաշէ էր, միւս անգամ զրկեց զրամը պահանջելու: Մերայինք պատասխանեցին «Մատեմ քէնտիսի իւշ փատիշահլարըն ֆէրմանընը թանըմայօր՝ պիլ տէ քէնտիսինի թանըմայըլ. — քանի որ ինք երեք թա-

գաւորաց հրովարտակը չի ճանչնար՝ մենք ալ զինքը չենք ճանչնար ։

Այս միջոցին Պօլիս դտնուող երկու եկեղեցականներէն նամակ մը հասաւ զէյթունցւոց , որով հրովարտակի մասին իրենց ձեռնարկի անյաջողութիւն ծանուցանելով եւ այս առթիւ մղուելէք պատերազմն ակնարկելով կ'ըսէին՝ մի վախէք , կըպրցէք ուր բամպօկն իլէ — մի վախնաք , զարկէք որ բամբակն ելլէ ։

Նամակի այս խրախուսիչ լեզուն եռապատկեց իրենց եռանդն ու ոգեւորութիւն , եւ առիւծի նման մռնչալով անցան Զահան դետը , կատաղաբար յարձակեցան Մուրշիտի վրայ , որ շփոթած ուղեց փախչի , բայց ճամբան ալ կտրուած ըլլալով՝ նեղը մնաց ու աղաչեց , որ կրակը դադրեցնելով՝ թողտուութիւն անեն իրենց Մարաշ դառնալու Ախրրտաղէն ։

Մեր իշխանք վեհանձնաբար շնորհեցին խնդրուած թողտուութիւնը եւ Մուրշիտի այնքան մեծազորող ազմուկով սկսած պատերազմը ջուրի պղպջակի մը նման ցնդեցաւ առանց հետք մը թողելու ։

Ահաւասիկ Մուրշիտի բաժինն ալ .

Խուրշիտ փաշա տէտի՝ եազըզլար պանա ,
Ախրրտաղնա ասքէր էմրինիլլէ տէօնէ ,
Զօգ գուրպան ատատըմ էվէլքի կիւնէ ,
Գօչ գօյուն ավազըր Խուրշիտ փաշա պու ։

Թարգմ . Խուրշիտ փաշան ըսաւ . « Ինձ հազար աւաղ ,
Թոյլ տուէք զօրքերուս դառնալ Ախրրտաղ ,
Ասի օրը խոտացեր եմ շատ մատաղ ,
Խոյի ձայնով Խուրշիտ փաշան է ահա ։ »

XXIV.

Լեւոն՝ իբրեւ գաղափարական քարոզիչ.

Ազիզ փաշա:

Անցան մի քանի տարիներ՝ գրեթէ խաղաղ ու հանգալիս, մինչ 1861ին ձմեռը Հաճընէն Զէյթուն եկաւ Լեւոն անուն մէկը, որ ինքզինքը իշխան կ'անուանէր, ու չորս ամսոյ չափ մնալով՝ այնտեղ՝ հանրագրութիւն մը պատրաստեց նոյն ժամանակի Փրանսայի վեհապետ Նափօլէօն Գ. կայսեր ներկայացնելու համար: Հանրագրոյն իմաստը այն էր թէ՝

«Մենք — Տօրոս լեւանց մէջ բնակող հայերս՝ 70.000 զէնք բռնելու կարող մարդ ունինք, կը փափաղինք որ մենք մեղ կառավարելու առանձնաշնորհումն ունենանք, ասոր համար կ'աղաչենք Ձեր կայսերական վեհափառութիւնը, որ հաճիք միջնորդել թիւրքիոյ կայսեր մօտ, որ մեր ցանկացած ազատութիւնը շնորհելով մեզ՝ հայ իշխան մը նշանակէ մեր վրայ իբրեւ կառավարիչ »:

Փարիզ գնալով Լեւոն ներկայացուց սոյն հանրագիրը Նափօլէօնի՝ որ կարեւորութիւն տալով անոր՝ այս իմաստով հրահանգ եւս զրկեց Պօլսոյ Փրանսական դեսպանին, սա ալ իւր կարգին զիմեց մեծ նպարքոս Ալի փաշային, որ այսպիսի անակնկալ միջնորդութեան մը հանդէպ շուարած՝ վեց ամիս պայմանաժամ խնդրեց հարկ եղած քննութեան ձեռնարկելու համար. սպա փութաց ծպտեալ պաշտօնեաներ նշանակելու, որոնք, դալով նախ հաճըն, ասպա Մարաշ, Զէյթուն, ամեն բան աչքէ անցուցին, բայց նախայիշատակեալ 70.000 զինեալ մարդիկը ոչ ուրեք տեսնուեցան: Զէյթուն ունէր 1000 տուն, Մարաշ 3000, հաճըն 5000 տուն՝ որոնք անկարող էին այդչափ թուով զինավարժ մարդ հանել, ուստի այս իմաստով տեղեկագրեցին Ալի փաշային, բայց Զէյթունի

մասին կարեւոր ակնարկութիւններ կենալուն՝ խորամանկեպար-
քուր միտքը դրաւ մէջտեղէն վերցընել այս փոքրաթիւ, բայց
անհանդարտ տարրը, եւ յատուկ այս նպատակաւ իբրեւ կա-
ռավարիչ Մարաշ ղըկեց Ազիզ փաշան, որ երիտասարդ
գպրոցաւարտ մ'էր եւ հրահանգ ունէր Ալի փաշայէն ո՛ր եւ
է պատրուակաւ Զէյթուն մտնելով կարճ ժամանակի մը մէջ
բնաջինջ անել ղընակիչան: Այս առիթն ալ շուտ ներկայացաւ
քեթմանցի երկու թուրքերու մէջ տեղի ունեցած առեւան-
գութեան խնդրոյ մը պատճառաւ: Առեւանգող իպրահիմը
պարտեղին մէջ սալոր հաւաքած ատեն իւր հակառակորդ
իպիշի կողմանէ սպաննուեցաւ. այս գէպքն իմանալով, անոր
աղգականները երբ որ եկան դիակը վերցընելու, իպիշ ընդ-
դիմացաւ անոնց, սպառնալով որ զիրենք ալ կը մեռցնէ,
վասն զի անթաղ պահելով զայն՝ կ'ուզէր զազանակեր ընել
տալ զայն: Անոնք ալ ճարահատեալ դրակից Պէշէն գիւղ
դիմեցին, եւ անոնցմէ օգուտ չը տեսնելով Արեգին գիւղի Նարա-
պետ քեհեային դիմեցին, որպէս զի այս գործին միջամտելով՝
ազատէ դիակը այդպիսի անպատուութեան մը ենթարկուելէ:

Այն միջոցին Ննի-տիւնեա Աստուածատուր իշխանի
եղբայր Փանոս փաշան, որ ինչ փաշա եւս կը կոչուէր, Նարա-
պետ քեհեայի մօտ գտնուելով՝ կը հաւանի եղած առաջար-
կին եւ կը յորդորէ Նարապետ քեհեան օգնել իպրահիմեանց՝
որպէս բարի դրակից: Նա ալ իւր փեսան՝ Վարդանեան Յա-
կոբ քեհեան եւ ուրիշ տասն անձինք հետն առած գնաց
իպիշի մօտ եւ առաջարկեց, որ թոյլ տայ դիակը վերցնելու,
բայց անի դարձեալ յամառեցաւ, եւ երբ այս կողմէն յար-
ձակում եղաւ իւր վրայ՝ չարագործ իպիշը գնդակն արձակե-
լով Յակոբ քեհեան ալ սպաննեց ու փախաւ:

Այն ատեն երկու դիակներն ալ վերցնելով՝ Յակոբ քե-
հեան Փրկչի վանքը եւ իպրահիմը իւր յատկացեալ տեղը

Թաղեցին: Յետոյ Կարապետ քեհեան Արեգինէն 70 հայ զինեալներու գլուխն անցած՝ զիշերով գնաց Բեթմանն զիւղը, ուր ապաստանած էր Խալիշ, ու 14 թուրք սպաննեց, բայց չկրցաւ զժրողգարար ձեռք անցնել չարագործ Խալիշը: Մարաշցի թուրք խաղախորդ մը՝ Կիւլ Ալի կոչուած՝ հօն կը գտնուէր. իւր ազգակցաց պատահած այս անցքէն յուզուելով՝ 14 սպանելոց արիւնաթաթաւ շապիկներն ի ձեռին գնաց բողոքեց փաշային քեթմանցւոց կողմանէ:

Սոյն պատահարը պատուական առիթ մ'էր Ազիզ փաշայի՝ իւր ծրագիրը առաջ տանելու համար: Ուստի փութաց Զէյթունի չորս իշխանաց ուղղեալ պաշտօնագրով մը պահանջելու այն 70 անձինքը՝ որպէս զի ըստ օրինի պատժուին իրենց գործած ոճրին համար: Դամակաբեր քիւրտը եկաւ Փրիշի վանքը ու պաշտօնագիրը յանձնելով վանահայր Մամբրէ վարդապետին պատասխան պահանջեց: Վանահայրը իրեն կանչելով չորս իշխանները՝ նամակը տուաւ անոնց, որոնք թուրքի մը կարգաւ տալով խմացան եղելութիւնը, մինչդեռ անկէ առաջ բան մը չը զիտէին այս պատահած անցքերու մասին. նոյն իսկ Յակոբ քեհեայի մահը չէին յաճ: Այսու հանդերձ եղածը եղած էր, պէտք էր պատասխան մը տալ փաշային, ուստի նոյն թուրքին գրել տուին թէ՝ «Այս ամէն չարեաց պատճառը Խալիշն է, որ ազատօրէն կը քալէ. պէտք է զանի ձերբակալելով պատժէք, այնուհետեւ ալ մենք այն 70 անձինքը կը պատժենք այստեղ»:

Նամակը յանձնեցին քիւրտին. երբ փաշան առնելով զայն կարգաց՝ սաստիկ բորբոքեցաւ եւ երկրորդ նամակաւ մը կրակ ու բոց թափելով զէյթունցւոց զխումն՝ խստիւ կը պահանջէր յանցաւորները, հակառակ պարագային՝ սպառնալով Զէյթունը բնաջինջ կործանել: Իշխանք առանց խռովելու այս խոշոր խօսքերէն միւս անգամ պատասխանեցին.

կեցան մերայնոց վրայ, որոնք մեծ քաջութեամբ ու ոգեւորութեամբ կռուեցան թէեւ, սակայն տեղւոյն անյարմարութեան եւ իրենց թուոյն անհամեմատ սակաւութեան պատճառաւ նահանջեցին ու խոյս տուին մինչեւ Զէյթուն, կռուոյն վայրը թողով 72 հայ մարտիրոսներու զիակը, որոց վրայ մինչեւ այժմ կ'ողբայ ժողովուրդը: Այստեղ ինկան նաեւ նախալիշատակեալ երկու թուրք անձնուէր նահատակները (տես *Նախազիտեղը, ի վերջը): Այս անձնական կարեւոր կորուստներէ զատ՝ նիւթական մեծ փնամներ ալ եղան, վանս զի այն օրը այրեցին թուրքերը ամբողջ Արեգին զիւղը, իսկ Զէյթունի վրայ եղած արշաւանաց ատեն ալ աշերէթներն այրեցին Աւագ - Կալ գիւղը¹: Թշնամոյն կորուստն էր 200 հոգի, բայց յաղթութիւնը իրենց կողմն ըլլալով ամենամեծ ուրախութեամբ այն օրն իսկ յառաջացան մինչեւ Ջերմուկի դաշտը, որ Զէյթունէն $1\frac{1}{2}$ ժամ միայն հեռաւորութիւն ունի, իսկ մերայինք զիրք բռնեցին Սաղիր կոչուած տեղը Թշնամոյն բանակին դէմ՝ կէս ժամ հեռու անկէ:

Կացութիւնը ծանր էր եւ վտանգը մեծ, որոյ նմանն անցելոյն մէջ չէր պատահած: Բայց զէյթունցիին յուսահատիլ չը գիտէ բնաւ: Ամբողջ Զէյթուն ոտք ելաւ, նոյն իսկ ծերերն ու պատանիները եւ զէնք բռնելու կարող կիները: Զորս իշխանք ի խորհուրդ գումարեցան վանքին մէջ եւ լուրջ գիտողութիւններ փոխանակելէ յետոյ իրենց զինուորական կարգադրութիւններն արին: Ամբողջ պատերազմողներու թիւն

¹ Այն օրն իսկ Ս. Փրկչի վանքը խուժելով հոն գտնուող չմկաժագի Մամբրէ վարդապետը եւ արեգինցի Կարապետ անուն երիտասարդ սպաննեցին եւ շուն մ'ալ զարնելով վարդապետին քովը երկնցուցին՝ բերանը անոր բերնին մտա գնելով: Այդ վարդապետը ֆնացեր էր վանքը ուշք չը դարձնելով Մնացական Սէմերճեանցի խորհրդին եւ նախազգուշութեան, որ (Սէմերճեան) թուրքաց զորքի գալէն մի ժամ առաջ Զէյթուն փախցուց վանքէն այնտեղի բոլոր սրբազան անօթները:

էր 5.000, որոնք մասերու բաժնեկրով՝ ամեն մէկուն տեղն ու պաշտօնը նշանակեցին՝ խիստ կարգապահութիւն պատուիրելով : Եւրատակաց արժանի է այն որոշումը, որով ղեռահաս կանայք եւ օրիորդք ինք զինքնին Շուղուր գետը պիտի նետէին լալիր թուրքերու անարգ կրից չմտնուելու համար, երբ պատերազմին բաղդը ձախորդ երթար : Այս պատճառաւ անոնք ամենն ալ հաւաքուեցան Նաղուպեան թաղի մէջ բարձր կամուրջի տները :

Պատերազմը՝ չսկսած՝ փաշային կողմանէ պատգամաւոր եկան Կեալուր-տաղիի եւ Պուլանըզի տէրէպէյի ֆէդպահ օղլի Ազէ պէյ եւ մարաշի ղաթրոճխպաշի Ղարաճա անուն հայը, որոնք յայտարարեցին թէ՝ «վաղը յարձակման պիտի սկսուի, սակայն փաշան խղճալով ժողովրդեան վրայ կը փափազի, որ զօրծը խաղաղութեամբ վերջանայ, ուստի կը պահանջէ որ Կարապետ քահանայ եւ Վարդանեան Չափարը իրեն յանձնէք. այս չափով զոհ մնալով պիտի ձգէ երթայ» :

Իշխանք պատասխանեցին՝ «մենք մեր նախկին որոշման վրայ հաստատ կեցած ենք, հաւ մըն ալ չենք յանձներ փաշային» : Այս պատգամաւորութիւնը կրկնուելէ յետոյ երրորդ անգամին բաւական զիջում անելով՝ փաշայի ներկայացուցիչները ըսին՝ «Եթէ պահանջուած մարդիկը յանձնելը հաճելի չէ ձեզ, գէթ երկու ուրիշ աննշան անձնաւորութիւն անոնց փոխարէն կրնաք զոյնել, որպէս թէ փաշային ուզած մարդիկն են. ասով չարիքը մէջտեղէն կը վերնայ», — «Անկարելի է այդպիսի նենգութեամբ երկու անմեղներ զոհել ուրիշներու փոխարէն՝ որ ըստ մեզ անմեղ են նոյնպէս», պատասխանեցին իշխանք. — «Եւ սակայն, յարեցին պատգամաւորները, բազմութիւնը խիստ մեծ է եւ հետզհետէ աւելնալու վրայ, փաշային հրամանին տակ զտնուած 40.000 կամաւորներէն¹

¹ Մարաշ այն ժամանակ կանոնաւոր զօրք չկար : Այդ 40.000 կամաւորներու հետ կային միայն 50 զինուոր, այն ալ թնդանօթաձիգ :

զատ 12,000 ալ 12 պէյերու հրամանին տակ կը զըտնուին. այսչափ ահագին բազմութեան չէք կարող դիմագրել»:

Այն ատեն Շօվքեան Հագօր իշխանը լե ցասմամբ եւ խորին արհամարանք գողաց. «Չեր այդ 12 պէյերն ալ, անոնց ընկերացող Օսման պէյն ալ, հրամանատար Ազիզ փաշան ալ ճանճերու չափ արժէք չունին մեր աչքին. ինչ որ կրնան՝ թող անեն անցապաղ. գնա՛ այսպէս բարեւ խօսէ. մենք շատ պէյեր ու փաշաներ խայտառակարար փախուցած ենք, Աստուծով ասոնք ալ իրենց փառքին կը հասցընենք. մենք ամենափոքր զինու՛մ մ'իսկ չենք աներ, ընդհակառակն՝ կ'ուզենք, որ յարձակումը տեղի ունենայ, որպէս զի մենք ալ պատահութիւն ունենանք այն սպաննուած 72 անձանց եւ վանքին մէջ ձեր բարբարոս փաշային խժդժարար սպաննել տուած վարդապետին ու իւր ընկերոջ վրէժը լուծելու»:

Բանակցութիւնը դեռ լրացած չէր՝ երբ Զէյթունի մօտէն գիւղացի թուրք մը, Թօռուն-օղլու Ահմէտ անուն, հեւ ի հեւ եկաւ իշխանաց մօտ լուր տալու, թէ «Պայազիտ-օղլու Ահմէտ փաշան ալ 5,000 զօրքով կու գայ եւ արդէն Աւաղ Կէտիկի կ'իրծը մտած է. ես կերպով մը համոզեցի զինքը, ըսաց, որ այնտեղ սպասէ քիչ մը, եւ ահա՛ ձեզ կ'իմացնեմ, վասն զի ես վայելած եմ ձեր բարիքը»:

Ասի այն Ահմէտ փաշան էր, որ գէյթունցւոց պաշտպանութեամբ Մարաշի կառավարիչ եղած էր եւ այժմ ալ ապերախտութեամբ անոնց դէմ կ'առնէրու կու գար: Ուտի ամենէն առաջ այս անպիտանին լաւ դաս մը տալու համար պատգամաւորները այնտեղ արդիւնցին ու 500 սպառազէն հայեր զատելով զրկեցին անոր դէմ: Ասոնք երթալով իրիկուան մօտ յարձակեցան թուրքերու վրայ՝ երբ անոնք կերակուր ուտելու զբաղած էին, եւ բաւական մարդիկ կոտորելով

15 հոգի ալ գերի բռնած՝ կէս գիշերին վերադարձան յաղթական երգեր երգելով :

Մինչդեռ հայք ողբւորուած յաջորդ օրուան մեծ պատերազմին կը պատրաստուէին¹, Ահմէտ փաշայի փախստական գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝ իւր երկիւղի սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ: Գրեթէ միեւնոյն երկիւղի ազդեցութեան տակ վհատեցուցիչ լեղուաւ խօսեցան պատգամաւորներն ալ, որոնք այլ եւս արտօնուած ըլլալով վերադառնալու՝ հաղորդեցին սպայակոյտին հայոց տուած պատասխանը:

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս. Աստուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բոլոր զէյթունցիք² եւ շատեր հաղորդուելով Բրիտոսի ս. մարմնոյ եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազինուեցան: Այնուհետեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կողմանէ համառօտ բանախօսութիւններ ըլլալով ժողովրդեան ունեցած խանգն աւելի եւս արծարծեցաւ, այնպէս որ անհամբեր կը սպասէին պատերազմի սկզբնաւորութեան ժամուն: Արտասանուած բանա-

¹ Իշխանք կարգադրեցին այսպէս. Եաղուպեան իշխան 1.500 զէյթունցիներով պէտք է կանգնէր Աւագ-կալ գիւղը բանակած զօրքին դէմ (12 պէյերու «էֆէնդէ» դէմ), Սուրէնեան եւ Շօփրօեան իշխանք պէտք է բանակէին Զէյթունի դիմաց քոյքայուած ճեմարանի մէջ 1.500 հոգեով, եւ Էնի-տիւնիա իշխանն ալ 1.500 մարդով պէտք է դարան մօտէր Աստուածածնայ վանքի եւ Զէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ. ատկէ զատ իշխաններու եղբարց հրամանատարութեան տակ զրուեցան 500 հոգի, որոնք պատուէր ստացան մօտ երկու ժամ կռուիլ թշնամւոյն դէմ եւ ապա յաղթուած ձեւանալով փախուստ տալ դէպի Զէյթուն եւ այդպիսով դարանաւայներուն վրայ բերել թշնամին: Այդ բոլորէն, ըստ կարգադրութեան, Զէյթունի մէջ կոչնակները պիտի հնչեցնէին՝ դարանակարներուն իմաց տալու համար:

² Մեր պատերազմիկները նոյն գիշերը քիչ մ'առաջ վերադարձեր էին Սաղիւրէն, այնտեղ թողլով քսան հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին վանքը:

խօսութեանց համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛
 «Բրիտոննեայ Ելլախուս համար է, որ այսչափ կը հալա-
 ծուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատարմով թէ
 մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի
 պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց
 կարգը պիտի դասուինք. եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը
 չահինք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ ս. եկեղեցին փառաւո-
 րուի մեղմով »:

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց
 զինաւոր բանակը, 40.000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ
 2 թնդանօթներով, Ազիզ փաշային հրամանատարութեամբ
 յառաջ խաղաց Սաղիւրի գծով, եկաւ «Պիւլախիւնց-մօտ»
 (Պուլախունց բլուր) ըստած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ
 գիւղի մօտ բանակած 12.000 թիւրքմէն աշիրէթներն ալ
 Պայպղոտ-օղլու Սուլէյման փաշայի որդի Օսման պէյին հրա-
 մանատարութեամբ՝ Զէյթունի հարաւէն $1\frac{1}{2}$ ժամու հե-
 ռաւորութեամբ ծռելով իրենց ճանապարհը՝ անցան Զէյթիքի
 դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժա-
 մու հեռաւորութեամբ շարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին
 դէմ: Ադ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշտպօղուկներուն) հե-
 ռանալէն ետքը, Շաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ակ-
 ոանին կրճտելով ձեռնունայն ետ դարձան եւ միացան ճե-
 մարանի մէջ գտնուած 1.500 զէյթունցիներուն, որով 3.000
 հոգի եղան այդտեղ:

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել
 հեռուէն, խնայել մեր զնդակներուն, մինչեւ թշնամիք այն-
 քան մօտենան, որ «վառօղն ալ զնդակին հետ փորերնին
 մտնայ »:

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետքը որո-
 տալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաբե-

Հեա՝ օղլու Ղարաքեհեա նախամարտիկը ձխարշաւ ըրաւ դէպի Ճեմարանի մարտիոցը: Եաղուպեան թաղի խորհրդարանէն մըխար (մահաթեա) Վանէս յայտնի նշանաւու հրոսակը ինդրեց իշխաններէն, որ իրեն թոյլ տան առաջին զնդակը նետել այդ յանդուգն թիւրքմէնի վրայ, եւ թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տապալեց անօրէնը, որուն մէկ թուշէն մտեր՝ միւսէն ելեր էր զնդակը, թափելով բերնին ակռաները: Մինչեւ այժմ ալ այդ թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա զիւղաքաղաքը Գեալուրտաղի մէջ կ'ապրի եւ թուշերուն վերքերու հետքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, « Զէյթուն եատիկեարը » (Զէյթունի յիշատակն է):

Վիրաւորուած թիւրքմէնը զորուած տեղէն կաղալով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին: Ընկերները ադ տեսնելով տարտախհար եղան եւ այլ եւս մէկն ալ տեղէն չհարժեցաւ: Այդպիսով այդ կողմը կռիւր գրեթէ դեռ չսկսած դադարեցաւ:

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուշախշոնց բլուրէն սկսան դէպի Ատուռածածնայ վանքը քալել զխաւոր բանակին չորս դռշակակիրները, անոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տեր-վիշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, զոռզոռալով, անէծք թափելով զէյթունցւոց վրայ եւ օգնութիւն հայցելով Ալլահէն թուրքերու համար. « Հիւ, Ալլահ, հիւ, քիւ ֆարը հէլաք էյլէ, Խալամա գուվվէթ վէր. — Ով Ատուռած, անհաւատ հայհոյիչը Զախճախէ, Խալամին զօրութիւն տուր »:

Վանքի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 75 ամեայ հերոս Մարտիրոսեան մահաթեա Գրիգոր աղային (մըխար Գուր եղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ եւ մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ՝ ամենքն ալ զինեալ:

Դրօշակակիրները մօտենալով վանքին դիմեցին անոր մեծ դուռը, բայց զանազան անկիւններէն արձակուած գըն-

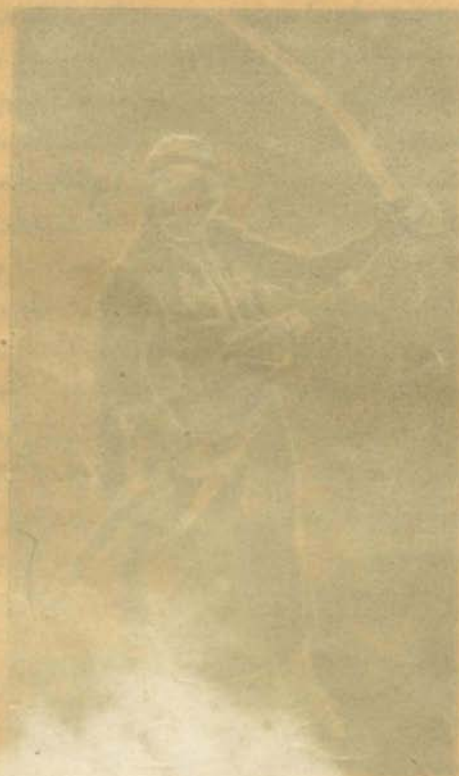
դակները գետին փռեցին չորսին ալ դիակները: Այն ատեն թուրք բանակէն խումբ մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը եւ սկսան կացիններով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարպուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց եւ ի փախուստ դարձուցին: Այդ թուրքերու ձեռքով սպաննուեցաւ վանքի միարան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմաբար այդ վտանգաւոր պահուն վանքի պարտէզն իջեր էր գլում ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թուրքին:

Այնուհետեւ թուրքեր վանքը հանգիստ թողին եւ մօտ հազար հօգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Քարթօշ քօր բռուած տեղէն ուղեցին անցնիլ՝ Զէյթուն իջնալ: Սակայն այդտեղ անոնց կը սպասէին 500 կորիճ գէյթուեցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն ետքը յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպի իրենց դարանակալ բնիկներու կողմը: Անոնք տեսնելով՝ թուրքեր սկսան կատաղել կռիւ մը. թնդանօթներ կորոտային անդադար եւ հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային: Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ դիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իբր պարտեալ ի փախուստ դարձան: Թուրքեր սկսան հալածել անոնք՝ դիմելով այն կողմ, ուր Ենի-տիւնեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով:

Դարանամուտք սպասեցին մինչեւ մեր կորիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտաբար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ «Անրնայ քարտօկ»ին (Անրանի քարտակ) մօտ չէրքէզներէն մէկը բռնեց պարտէզներէն վերադարձող Մաւրը անունով հայ կնոջ մը թեւէն: «Զիս սպաննեցէք, ճչաց հայ կինը, չէրքէզները զիս չի տանեն»: Իր փեսան, որ դարանամուտներէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարպեց, եւ չէրքէզը վայր իյնալով զորուեցաւ:

ՀԷՅԹՈՒՆՑԻ ՄԸ:

ձորը եւ Մաւրըն փախաւ Զէյթուն: Այդ բոպէին Զէյթունի մէջ սկսան զարնել կոչնակները (ընկուզի փայտէ եւ պողպատէ շինուած): Դարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թագստեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զօրագունդը: Այնպիսի ազմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր գոռաց: Թնդանօթներուն որտոր, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն աղաղակները, կոչնակներուն զզրոյիչներ, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան: Հայերը այնպիսի ճշգուծեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մին կը վրիպէր իւր նպատակէն եւ թշնամիներուն զիակները դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ « Կոտորածի ձոր » (Գրողըն-տէրէսի) կոչուիլ:

Թուրք զօրքին այդ զօրագունդին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրքէզներն ըլլալով ամենէն շատ կորուստն ալ անոնք տուին 756 դիակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց 9 պէյերուն հետ, որոնց անունները զրուած էին իրենց սուրերուն վրայ: Այդ ջարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Զէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրքէզներուն վրայ, որ անոնք իրենց աղքատ թուրքերէնով առած մը յօրինեցին, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ « Մարաշ տուրաղան, Զէրքէզ վարաղան, Զէյթուն վուրաղան, աման աման, փեանք եաման » (Մարաշը կեցեր է, չէրքէզը կը յարձակի, զէյթունցին կը զարնէ, վայ մեզ, վայ մեզ, շատ անխիղճ են):

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք այսպէս դաս կուտային չէրքէզներուն, անդին 10 բոպէ հեռաւորութեամբ մեր քահանայից դասը մէկ ձեռքին մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կարդար Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ « Արի, Աստուած հարցն մերոց, որ ապաւէնդ ես նեղելոց, հաս յօղնութիւն ծագայից քոց, լեր օղնա-

կան աղբիս հայոց», եւ անոնք շրջապատող սպառապէն խումբը կ'աղաղակէր բարձրաձայն՝ «կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն»։ Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը՝ որ ուսին յենած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը գամած Խաչ Էլէֆը (խաչվառը) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ մէծ պատկերով։ Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ աւագ քահանայն երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող Վապի հռչակաւոր Աւետարանը իբրեւ տապանակ ուխտի։

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան եւ անձնուիրութեան այն վսեմ՝ ոգին յանձին Մարկոս աղա Թաշճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն զէյթունցեոց համար։ Սա մօտենալով աւագ քահանայ տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար այս վտանգաւոր պատերազմին։

«Տէր հայր, պիտի երթամ Թնդանօթաձիգն սպաննեմ», ըսաց նա հանդարտութեամբ։ — «Անմիտ, աղաղակեց քահանան, մեռնելու կ'երթաս»։ — «Այո, պատասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը. գիտեմ թէ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ»։ — «Օրհնեալ ըլլաս, որդեակ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գնա, Տէրը յաջողէ»։ Եւ խսկոյն անհետացաւ մեր վեհօգի Մարկոսը. մերթսողալով, մերթ քալելով՝ ամենայն զգուշութեամբ մօտեցաւ Թնդանօթաձիգին, քաշեց հրացանին բլթակը եւ թաւալադորձեց մարդը հրամանատար Աղեղ վաշայի ոտքերուն տակ. թշնամիի զնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հառած էր իւր նպատակին։

¹ Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս անուամբ։

Փաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չեքէզներուն պարտութենէն զարհուրելով վճռեց փախչիլ, բայց սարսափի տալաւ որով թիւնը այնքան մեծ էր, որ ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած ձիին վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապերը թուլցած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը շալակ զնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս փաշայակիր անձն էր Շաքարենց Դալուստ անուն հայազգին, որ իբրեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկսան իրենք ալ խառն ի խուռն փախչիլ՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք թողլով բանակին մէջ 2 թնդանօթներով միասին, զորոնք մեր մարդիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հանդիսով, իսկ փախստական զօրքերը մինչեւ. Զահան գետը հալածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորեցին՝ մեծաւ մասամբ չեքէզ շատեր ալ գետամոյն եղան: Զէյթունցիներն այսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ փաշայի պատերազմի վրայ խօսք քլայ:

«Հէյ կիտի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, գեղջէն համօր հիգէն տօյով. թօփճին կպուց, զգեղջէն է հիգէն խասից. — Ախ, Թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, գիւղին՝ համար հոգին տուաւ. թնդանօթ աճիգը սպաննեց, գիւղին հոգին ալ ազատեց»:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերադարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հանդիսով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր հինգ նահատակները՝ վերոյիշեալ Դալուստ վարդապետն ու Մարկոս աղա Թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Աբարտեան Զօպու, Թորոսենց Եակօբ ու Գուգուրենց Փանոս (վերջին երկուքը Արեգին գիւղէն):

1 Զէյթունը գեղ (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց լեզուով:

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան կոչ-
նակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի ու սկսաւ
ծնկաչօք երգել Յովնանու ապաշխարութեան շարականը,
ապա Յարութեան շարականը, որ շատ կը յարմարէր դէպքին՝
«Փարաւոն հանդերձ կառօքն ընկղմեցաւ ի հոսանս ջուրց եւ
որդիքն իւրայելի գնացին ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն»։ Արարու-
ղութիւնը վերջանալէն ետքը ամենքը ողջոյն կուտային իրարու
«Հնորհաւոր նոր տարի», ըսելով (թէպէտեւ օգոստոս 2ն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն ահռելի վտանգէ մը ազատեցաւ։

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին մե-
րայինք։ Զէյթունի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը կանչեց
իր քով զէյթունաբնակ թուրքաց մօլլա Մուսթաֆան (որ
այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ չըլլալուն՝ ամեն
կիրակի հայոց եկեղեցի կուգար իր աղօթքն ընելու) եւ հրա-
մայեց անոր, որ երթայ սպաննուած թուրքերուն դիակները
թաղէ ըստ իսլամի օրինաց։ — «Մեծ մեղք կ'ընեմ, առաք-
կեց մօլլան, եթէ իսլամի ծիսօք թաղեմ այդ անախտան-
ները, վասն զի անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց
պատիւը բռնարարելու եկած էին անոնք»։ Սակայն եպիսկո-
պոսը պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով մահմէտականներուն՝ քաղցնաթիւ դիակները թաղեց
մէջը։ Պալմեան մահտեսի Հալվոր աղան դիակի գլուխ երե-
սուն փարա վճարեց թաղող թուրքերուն։

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամոյն՝ մօս
երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածներուն դէմ
մենք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը առաջին օրը
Չաքըր-տէրէի եւ 5ը մեծ կռուին մէջ։ Թուրքաց արձակած
թնդանօթներու 41 ուռմերէն միայն սեւ էշ մը սատկեցաւ,
որ կ'արածէր Պոստանենց արտը եւ որ անմահացաւ Զէյթունի
երգերուն մէջ։

Սէնէ պին սէքիդ եիւզ ալթմըշ իքիտէ,
Բումի աղօթօսուն հէման իքիտէ,
Չէրքէզէր գըրըտը գըրգըն քէօփրիւտէ,
Լաշէր չօգլուղու գուշար իւրքիւտէ:

Ազիզ փաշա կէլտի՝ թօփունու գուրտու,
Գըրգ պիր կիւլէ աթուպ՝ պիր մէրքէպ վուրտու,
Թաշճեան էլիլէ թօփշու վուրուտու,
Փաշա գօրգուպ հէման եէրէ սէրիլտի:

Փաշանըն տիղէրին պաղը չէօղիւլտիւ,
Գօրգու թէլաշընտան պաղըր իւզիւլտիւ,
Չէրքէզէր գափասը եէքտէն էզիլտի,
Օրտու գըրգ պին իքէն հէման պօղուլտու:

Թարգմ. Հաղար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,
Չէրքէզք ջարդուեցան Գըրգընի քէօփրին,
Գիական կոյտերը թռչունները վախցրին:

Ազիզ փաշան եկաւ թնգանօթ լարեց,
Քառսուն մէկ ռումը նեանց, մի էշ գլտորեց.
Թաշճեանը թօփշին զարկաւ տապալեց,
Փաշան ալ սոսկումէն դետին փոռուեցաւ:

Փաշային ծունկերուն կապը քակուեցաւ,
Վախ ու սարսափէն լեղին պատուեցաւ,
Չէրքէզաց գլուխը մէկէն ճզմուեցաւ.
Քառսուն հաղար զօրք էր՝ իսկոյն ցրուեցաւ:

Ազիզ փաշայի բանակին իրրեւ օղնական եկած էին
հաղարական եւ աւելի զօրքերով հետեւեալ աշխրթները.

1. Չագալը քիւրդ	7. Նեաիրը թիւրքմէն
2. Աղմալը քիւրդ	8. Պէկթաշը թիւրքմէն
3. Սինեմնի քիւրդ	9. Գումարը թիւրքմէն
4. Գըլըճը քիւրդ	10. Պօղպօղան թիւրքմէն
5. Ավշար թիւրքմէն	11. Ճէրիտ թիւրքմէն
6. Ռէհանը թիւրքմէն	12. Թեճիրը թիւրքմէն

Ասոնց ամենուն հրամանատարն էր մարաշցի Պայագլիտ օղլու Օսման պէյը, որ իւր բանակը ի սկզբան դրաւ Աւաղ-կալ գիւղը եւ յետոյ միացաւ մեծ բանակին հետ:

Թէպէտ Գօզանի լեռանց տիրապետող Եռսուֆ աղային ալ առաջարկուեցաւ, որ մասնակցի այս սուրբ պատերազմին, սակայն նախատեսելով նա իրաց անյաջող վախճանը, Զէյթունի վրէժխնդրութենէն ալ վախնալով, մերժեց՝ «բարեկամիս հետ թշնամի ըլլալ չեմ ուզեր», ըսելով:

XXV.

Գօզանի պէյերը

Տեղն է այժմ, որ ուզղէնք 1894 ին Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած «Նիլէկիա» անուն գրքուկին մէկ սխալը, որով հարկատու կը ներկայացնէ Զէյթունը Գօզանի պէյերուն: Յիշեալ գրքի 338 երեսին մէջ այսպէս կը գրէ պատուարժան հեղինակը. «Վիկտօր Լանդլուայի Նիլէկիա այցելած ժամանակ (1852) Զէյթունը վայելում էր ինքնավարութիւն չորս իշխանների ներքեւ, որոնք տարեկան հարկի կէսը վճարում էին Գօզանեան բռնակալին եւ կէսը Սոյ կաթողիոսին»:

Այսպիսի հարկավճարութիւն բնաւ չէ պատահած Զէյթունի՝ ոչ 52 ին, ոչ անկէ առաջ, ոչ անկէ ետքը. Վիկտօր Լանդլուա սխալած է այս բանին մէջ, ինչպէս որ սխալած է

նաեւ իւր տուած ուրիշ շատ մը տեղեկութեանց մէջ ալ, վասն զի չկրնալով Զէյթուն մանել՝ Սիսէն ետ դարձած է, հետեւաբար եւ իւր տեղեկութիւնք անհաւատարիմ աղբիւրներէ քաղած, թէպէտ 1896 ին Վենետիկ տպուած «Պատմութիւն ժամանակակից», անուն գիրքը կ'ուզէ հաստատել, թէ Զէյթուն մտած է նա: Ասոր մէջն ալ շատ սխալ ծանօթութիւններ կան Զէյթունի մասին, բայց անոնք մի առ մի հերքելը մեր նպատակէն դուրս է:

Գօզանցիները ոչ տուրք կ'առնէին եւ ոչ ալ կրնային առնել Զէյթունէն, ընդհակառակը իրենք զրեթէ ամեն տարի նուիրատուութեան անուան տակ տուրք մը կը վճարէին մեր չորս իշխանաց — ձիեր, գորգեր, մուշտակներ եւայլն: Յիշէնք այստեղ այդօրինակ նուիրատուութեան դէպք մը, որ կատարուեցաւ հաճրնցի Գալէնտէրեան մականուն հայու մը միջոցաւ: Թանկազին պարգեւներն ընծայելէ յետոյ Գալէնտէրեան կը հրաւիրէր իշխանները Գօզան երթալ, Եուսուֆ աղային հետ տեսակցելու: Ամենուն կողմէն դնաց Նազուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ եւ մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարգեւներով: Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այս է, որ հաճրնցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ պէյերուն, եւ այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծել էին ինքնաբերաբար: Եւ ահա ինչպէս:

Այնթապու մէջ գտնուող մաղազօրծ գնչուներէն, որոնք խրզան¹ (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Զրիատոսի 1640 թուականին՝ կու գան Հարզան (Հաճին): Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործ ածելէ յետոյ՝ յան-

¹ Այս ցեղը թէեւ մահմետականաց յատուկ անուններ կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմետական չէ՝, այլ տեսակ մը աղանդ, որ ոչ աղօթք կը կատարէ եւ ոչ ծով կը պահէ:

կարծ բաղդերնին կը բացուի: Հաճրնցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ: Խեղացիներէն ոմանք այս չարեաց դարման մը տանելու համար նոր դիւտ մը կ'ընեն. կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատաստանին յանձնել: «Ասոնք մուրճանդ թուրքերուն պէս չեն, ուզած ատեննիս ալ կրնանք զանոնք վարել մեր մէջէն»՝ ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորհուրդին ու խրճաններն իրենց իշխան կ'ընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղագործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր եւ նեղելով, հարստահարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առաջիւ համարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց իրաւն անունը ֆօլան օլտէ կը փոխեն: Յետ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճրնէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Զատորճօղու:

Դօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Ազիզ կայսեր 1862ին զաղտնապէս ղրկած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէրվիշ եւ Խամայիլ փաշաները բաւական զօրութեամբ ասոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մատնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Դօզանեանց ամբողջ ցեղը եւ շատերը սպաննեցին: Այս Դօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Դօզանի լեռ:

XXVI.

Ազիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ

Ազիզ փաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուզեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել զանոնք եւ իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել։ Իրեն իշխած զաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ իսլամութիւն դաւանող ամեն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցիի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու եւ անոր ունեցած գոյքն յափըշտակելու։

Վատասիրտ թուրքին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից զէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու համար. Բեռլին ու Իողոպոն — ահա՛ այն միակ իդէալը, որուն հետամուտ եղած է իսլամութիւնը իւր հիմնարկութեան թուականէն ի վեր, եւ այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս, սարսափ, արհաւիրք, սոսկում ազգելով ամենուրեք. մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատափանատութեան երկիւղ մ'ունենալու ոչ աշխարհիս եւ ոչ հանդերձելոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սպասելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով գործադրած է նա իւր իսլամական այս քրտմնելի պարտականութիւնը։

Բայց եթէ անցելոյն մէջ իւր վիթխարի զօրութեան միակ խարխիւրը կը կաղմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահավէժ անկման կարապետը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ անունը մ'էր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու. դարուց ի վեր իւր ծովացուցած արեան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի իսլամութիւնը։

Ազիզ փաշա եթէ ճշմարիտ զինուորական մը չէր, ճշմարիտ իսլամի մը ամեն սուաւելութիւնն ունէր, ուստի պատե-

րազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը իսլամական մու-
լեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այսպիսի նուաստա-
ցուցիչ հրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի
կը դառնար զէյթունեաց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հե-
տեւաբար եւ մօտալուտ սովի մը երկիւղը սկսաւ առգնապել
զանոնք:

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը տանելու հա-
մար վճռեցին նորա պատգամաւորութիւն մը ղրկել Պօլիս
պատրիարքարանի եւ ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն
հրաւիրելու համար Զէյթունի վրայ: Եւ Տէլի-քէշիշեան տէր
Յակոբ քահանան, որ նշանաւոր տ. Օհանի հօրեղբորորդին
էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խարեր
մեղի, Սէմէրճեան Մ'նացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատ-
գամաւոր նշանակուելով ծամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչեւ
Հաճին լեռնային ծամբաներով հետիոտն գնացին, անկէ Դօզան
օղլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կաթո-
ղիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած գրութիւններն ստացան
անկէ ու Մերսինի նաւահանգստէն Պօլիս մեկնեցան 1862
սեպ. 18ին եւ հասան նոյն ամսոյ 27ին:

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարա-
խէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի հայոց,
ուստի մեծ ընդունելութիւն արին այս նորեկ պատգամաւոր-
ներուն եւ անոնց ամեն պէտքերը հոգացին: Ամենէն առաջ
փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ
Մ'կրտիչ Պէշիկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ
կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի դիւցազնութեանց
կենդանի պատմութիւնը, զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներ-
կայացնէր պատգամաւոր Մ'նացական Սէմէրճեան էֆէնտին:
Լարուած հետաքրքրութեամբ լսեց նաեւ պատմութիւնը
Քամեան Մելքիսեդի, որ Չախրը-տէրէի-քեփիրը պատե-

րազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վէրքեր առնելով ին-
կած էր, բայց յետոյ ինքզինքը ժողուելով կրցած էր հասնիլ
մինչեւ Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով ամուր
բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վէրքը, որ-
պէսդի աղէքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ
կը հանդիպին քիւրտեր եւ մեռեալ կարծելով զանի ականջ-
ներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ զէյթունցին մեռեալ
ձեւանալով լուռ կը տանի այս անդամահատութեան պատճա-
ռած տաժանելի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն զիշերուան մէջ այն-
տեղ հանդիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վերաւորելոց
մէջ ժամելով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն
ու կը համբուրէ, եւ պատերազմի ելքն, իրենց ու թշնամեաց
ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն
զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը
տանելով կ'առողջացնէ զայն:

Այս պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամաւո-
րաց եւ այլոց առջեւ կարդաց անմահ բանաստեղծը իւր յօ-
րինա՝ «Դու զով խնդրես, մայր իմ անուշ» գեղեցիկ երգը:

XXVII.

Բողոք առ Եսափօլէօն Գ. կայսր

Զէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սէրն ու համակրանքն
այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց զալէն առաջ Պօյսէն
Փարիզ զրկուած էր արդէն զէյթունցի մը Եսափօլէօն Գ.
կայսեր բողոքելու համար տեղի ունեցած այս ամեն անհան-
դուրժելի բռնութեանց ու հարստահարութեանց դէմ:

Զէյթունցին միանալով հոգելոյս Կարապետ վարդապետ
Շահնաղարեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Փարիզ կը գտնուէր՝
ներկայացուց բողոքը կայսեր, երբ կառքով կ'անցնէր նա, եւ
ապահովութիւն ստացաւ՝ պէտք եղած ուշադրութիւնն ըն-

ծայելու իրենց խնդրոյն, եւ իրօք քիչ ատենէն Պօլսոյ Ֆրանսական դեսպանին հրահանգ եկաւ, որ Բ. Դրան քով միջնորդէ ի նպատակ Զէյթունի՝ զաղրեցնելու համար թշնամութիւնները այդ սակաւաթիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ Ժողովրդեան գէմ:

Մէկ կողմէն Նստիօլէօնի այս միջամտութիւնը, միւս կողմէն մեր բարձրատիճան ամիրայից միջնորդութիւնը թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը կերպարանափոխեցին, եւ ոչ միայն Զէյթունի վրայ քայելու համար նոր ծամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձուցին, այլ եւ Ազիզ փաշան պաշտօնանկ անելով Սիւլէյմանիա ղրկեցին եւ անոր տեղ Աշիր փաշան նշանակեցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր, զէյթունցոց երթեւեկութեան գէմ հանուած ամեն արգելքներ ալ վերցուեցան:

Բաց յայտցանէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամեն չարեաց հեղինակը եւ պատասխանատուն, վասն զի Բ. Դուռը կ'ուրանար Ազիզ փաշայի յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը: Հայոց կողմանէ այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Եօզղատի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետ, որ գեռ ծամբայ չեւած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Խաչիւղի քարոզիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը: Այս ալ Ատանա հասնելով իբրեւ ծանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոյ կաթողիկոս Միրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար եւ յաջողեցաւ ատանացի նշանաւոր հայազգի Սամուր-ղաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ:

Եպիսկոպոսանալէ յետոյ երբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Զէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր աղա Մնի-տիւնեա եւ հազօր աղա Շօվրօեանը ու

տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պօլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար։ Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալու՝ ասոնց հետ Պօլիս վերադարձաւ՝ համոզելով զանոնք, որ Պօլսոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց, եւ յիրաւի շատ օգտակար եղաւ։

Պատրիարքարանը եւ ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքի համար՝ սակայն զէյթունցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը գործադրելէն։ Այնուհետեւ իշխանք վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի փաշայի ներկայանալով ամեն բան մանրամասնաբար հասկացուցին անոր եւ իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ։

Նախկին պատգամաւորք վերջնոց զալէն 15 օր յետոյ Պօլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Դադղեղոյ ղեսպանատան բ. թարգման պ. Ժիւլ-Րօպէրթի հետ, որ 20 օրի չափ մնալով Զէյթուն՝ շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցրնելէ վերջ վերադարձաւ Պօլիս։ Իսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պօլիս։

XXVIII.

Յանձնախումբը. Պոյամեանի սպանումը։

Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձներէ.

1. Շահին պէյ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Բ. Դրան.
2. Սարգիս էֆ. Աղաբեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց պատրիարքարանի, եւ
3. Տավուտ էֆ. ներկայացուցիչ կաթողիկ հայոց։

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկ-նեցան առանց որ եւ է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այնքան մեծամեծ վնասներուն, ոչ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար: Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ եւ մեր ու շրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը. — անոնք մեզի դարանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք:

Այսպէս 1863 մայիսին Պոյսմեաններու տունէն մէկը Նարբուզէն Զէյթուն վերադառնալու համար Չալտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն զնդակահար սպաննուեցաւ չեքէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր: Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, բայց գերեզմանէն տուն չդարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու զիմեցին նոյն չեքէզի դիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ ամբողջ գիւղն ալ աւարի տալով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ:

XXIX.

Զէյթունի ա. գայմազամի

Զէյթունի պատուաճանաչութեան ու ազատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ դէպ ի վրէժինդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, եւ — ինչպէս կ'ըսէին եւ դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակռայի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանդիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն: Ուստի 1865 թուականին կեդրոնական կառավարու-

Թեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Բէլ Հասան փաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած թուրք զայմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային սպառնալով զինու զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան հրամանը:

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին վրայ եւ հանգամանքները նկատողութեան առնելով՝ լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելութեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, եւ մէկ ամիս վերջ տ. Մովսէս քահանան Մարաշ զրկեցին իբրեւ հրաւիրակ նորընտիր զայմագամին, որ Սպէհ Էֆէնտի կը կոչուէր: Անոր հետ եկան նաեւ դատաւոր մը եւ հազարապետ մը՝ որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէին պէյ անուամբ հայատեաց երիտասարդ մը:

Սոքա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողութենէն շատ վեր ծանր տուրքեր բռնաւորելով անոր վրայ հակառակ Սուլթան Մուրադի եւ յաջորդ երկու սուլթաններու խաթթը շերիֆներով հաստատուած առանձնաշնորհումներու՝ որ այսպէս վերջ կը գտնէր սուլթան Ազիզի օրով:

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը դառնացան եւ կը սպառնէին յարմար ժամանակի մը թօթափել իրենց վրայէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հալէպ, ուր մնացին երկու ամիս չափ ժամանակ: Այնուհետեւ կուսակալ ժէվաթ փաշա Պօլիս զրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս տարի Թաղթագեան Պօղոս պատրիարքի օրով, որ փոխանակ Զէյթունի իրաւունքները եւ անոր տարագրուած իշխանները պաշտպանելու՝ յիմարաբար կը համոզէր զանոնք, որ Թողուն Զէյթունը ու գաղթեն Ադրիանուպօլիս, խոստանալով անոնց՝ Թագաւորին կողմանէ

Թոշակ սահմանել իրենց գերդաստանի ամեն անդամներուն, նոյն իսկ օրօրոցի մանկանց։ Իշխանք միաբերան պատասխանեցին՝ «Սրբազան հայր, մենք ոչ Թոշակ կ'ուզենք, ոչ ալ ուրիշ շնորհք, այլ մեր երկիրը եւ մեր հողն ու ջուրը. անոր մեզի տուած չոր հացը օտար երկրի մը կարկանդակին հետ չենք փոխեր. մենք կը մեռնինք եւ ուրիշ տեղ չենք գաղթեր»։

Իշխանաց այս հաստատ որոշումը տեսնելով՝ պօլսեցի ականաւոր ազգայինք ազաւեցին սուլթանը եւ ուրիշ պաշտօնեաները արտօնել զանոնք իրենց տեղերը զառնալու։ Սուլթան Ազիզ զեջանելով անոնց Թախանձանաց եւ նորրն տիր Գէորգ Դ. կաթողիկոսի եւ ռուսաց Իզնաթիւի ղեսպանի միջամտութեան թոյլատրեց զանոնք վերազառնալու, Էֆէնդի-բեյի տիտղոս եւ միանգամայն անոնց ճանապարհի ծախուց համար պէտք եղած զբամն ալ շնորհելով, եւ այսպէս անոնք ողջ առողջ ու պատուով դարձան երկիր ի մեծ ուրախութիւն համայն զէյթունցւոց։

Այս առեւտները հաշկալի առաջնորդական տեղապահ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետը Զէյթուն գալով Շահնազարեան վարժարանը աշակերտելու համար 7 պատանիներ ընտրեց ու տարաւ Պօլիս. այս ընտրեալներէն կարեւոր տեղ մը կը բռնէ այժմ՝ Փիլիպպոս պատուելի Փիլիպպոսեան։ Բիշ վերջն ալ Երուսաղէմի միաբաններէն զէյթունցի Ատուրեան Աթանաս վարդապետը հոգեւոյս Նսայի պատրիարքի կողմանէ գալով Ս. Յակոբայ վանքին մէջ բացուած Ժառանգաւորաց վարժարանին համար 9 աշակերտներ առաւ Զէյթունէն. աւտոնց մէջ ալ արժանաւոր տեղ բռնած են Մանուկ պատուելի Զգոնեան, Սմբատ պատուելի Տէր-Ղազարեան, տէր Կարապետ քահանայ տէր Կարապետեան ի փրնուղ եւ տէր Սահակ քահանայ Նաղուպեան ի Զէյթուն։

XXX.

Տավուտու Նիազի Էֆէնտի

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խաղաղութիւն ունեցաւ Զէյթուն, բայց 1875ին Տավուտու Նիազ Էֆէնտի անուն միականի գայմադամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խաղաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ։ Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կը կասկածի եւ կը սկսի զանիներել, տանջել, անօթի թողուլ, եւ երբ ո՞ր եւ է յայտնութիւն մը չի լսեր անոր բերնէն՝ իւր բնական տան յարդնոցին մէջ կախելով՝ խեղդամահ կ'անէ զայն։

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դիմեց կառավարական պալատը ու իսկոյն կտոր-կտոր պիտի անէր ոճրագործ գայմադամը, եթէ Աղձապեկեան Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասեցնէր զանոք։ Հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մարաշէն հազարապետ մը եւ Տէվլէթ Էֆէնտի հայազգին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, թէ գայմադամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ուստի հարկ չկայ յուզուելու, նորանոր խռովութիւններ յարուցանելու։

Յուզեալ ամբոխը թէեւ առժամանակէս հանդարտեցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործն աղատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ զայրացաւ եւ գայմադամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին եւ մղկիթին վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, զոր հիմնադրատակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսը քանդելով։ Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է։

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ աղատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմադամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ։

XXXI.

Հաճի Մամբրէ եւ Եայծօղլի

Հին վիճակին դառնալով՝ դէյթուեցիք սկսան ազատ շունչ քաշել, մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, որոնք արձակ-համարձակ լեռները շրջելու վարժուած բլլալով՝ թուրք կառավարութեան մօտ գանելէն ի վեր կաշկանդուած էին։ Այսպիսի մէկն էր Վեզիր-օղլու հաճի Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած էր գրեթէ եւ որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած բլլալով՝ միշտ կը հառաչէր եւ այն երջանիկ օրերուն վերագարձին կըսպասէր ակնդէտ։ Ամեն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօդ պրելով զլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հոտը ծծել անյագաբար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոտուըտար։

Երջանկութեան դադարձնակէտը հասաւ հաճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պունտուխ գեղի լեռը եւ սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ։ Անտրոքնի բռնակալ Եայծօղլին, որ այն կողմը ամարանոց ելած էր Վաւա-չայի կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով Վեզիրեանի վարմունքը, իւր հրամանին տակ գտնուած հայու մը միջոցաւ լտտեակէ վերջ՝ հասկնալով որ Վեզիրեանի ընկերներ սակաւթիւն են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ գրեթէ 500ի չափ ու յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին. երկու կողմէն սկսան զնդակներ տեղալ իրարու վրայ եւ հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու։ Այս լուրը հասնելով Փրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսին փութաց երթալ կռոյն

վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ Բարժողմէս վարդապետ) 200ի չափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները — զէնք, զնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը դնաց միացաւ եպիսկոպոսին՝ Եայծօղլիի յանդգնութիւնը չափելու եւ պատժելու համար։ Մի եւ նոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ Կապանու քահնա Վարդիվար աղա Դրոճըլեանը պատգամաւոր զրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն խնդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցելու հաշտութեան վրայ՝ որպէսզի պարսպ տեղ արին չթափուի։

Դնաց եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես որոց զարհուրելով Եայծօղլին՝ սկսաւ դողալ ու եպիսկոպոսին ոտքն իյնալ, որ զթայ ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշտնջենական բարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հաստատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով։ Ասկէ զատ իրրեւ նուէր ձի մը եւ 100 ոսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարձուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ զանուին միայն իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ։

XXXII.

Պապիկ փաշա՝ Փոյրազ Ալի։

1875—1878 թ., երեք տարուայ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ենի-տիւնեա Մարկոս աղայի որդին Պապիկ փաշան, որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ

1. Պապիկ փաշա Ենի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր աղայի հօրեգործորդու՝ Մարկոս աղայի տղան էր։ Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազդօգուտ հերոսութեան գործերով զբաղեցաւ։

Պօզտօղան աշիւթին հետ ունեցած կռիւր, ուր սպանուեցաւ ազ աշիւթին պետը — Փոյրազ Ալի:

Սա՛ իրրեւ թուրք տէրէպէյի՝ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց, իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով, որոնք 500 տունէ կը բաղկանային:

Կապանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողոքեց այս բռնաւորին դէմ՝ բայց նա՝ «Պօզտօղանցիները չեմ կրնար զսպել ես, դուք ալ այս տարի կորեկ հաց մի ուտէք,՝ ըսելով քովէն դուրս վանեց: Քեհեան գալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ փաշային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, որոնք յուսահատ՝ ղիմեցին ղէյ-թունցւոց պաշտպանութեանը:

Պապիկ փաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջարկը՝ նուիրական թմբուկը՝ զարնել տուաւ: Բոլոր լսողները — թուով 300 — եկան հաւաքուեցան անոր մօտ, եւ Պապիկ փաշա անոնց զլուխն անցած դնաց Կապան՝ որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, զարկաւ Ալի պէյը, որ իրր նախամարտիկ արշաւեց անոր դէմ, եւ ասպա պօզտօղանցւոյ վրանները, անասունները, — ուշիտ, եղ, կով, ձի, էջ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով կիներ, աղջիկներ, պզտի ըմմուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն, սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան

Սաիզ փաշայի, ասպա Քեամիլ փաշայի քանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի դուր անցան: Իր փաշայութեան տիտղոսը թագաւորաց կողմէն չէր արուած. այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հասարակութիւնը ղինքն այս անունով պատուեց: Զէթէ միայն աղգայնոց կողմանէ փաշա կը կոչուէր. այլ եւ տաճկաց կողմէն: Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կրեց 1886 օգոստոս 21ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծաւ հանգիսիւ Ս. Աստուածածնայ վանքի բակը գտնուող գերազմանոցը. եւ ղէյթունցիք բազում արտասուօք կսծ մեծ արին ի վերայ նորա:

² Այս թմբուկը օծած էր Սարգիս եպս. Վիլիկեան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար հետեւի անոր՝ սրբազան կոչ մը համարելով զայն:

կանանց եւ աղջկանց պատուոյն բնաւ չդիպան զէյթունցիք, այլ մարդկութեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պահելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանիները բոլոր զէյթունցւոց մէջ բաժնուելով՝ առատ-առատ վայելեցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին ընդ «նէ» (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամեն տուն մէյակէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալի դարձնելու համար յիշենք եւ այն, որ զէյթունցիք ամենքը, բացի Պապիկ փաշայէն եւ անոր զրազիր Մերկերիոս էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, եւ կսիւրտեղի ունէր բաց դաշտի մէջ:

XXXIII.

Զատըրմօղլի. եօթը փեշին տարըն
(եօթը փաշային տարին)

Մինչեւ 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթունի այս ինքնագլուխ վիճակը, որ ատեն ռուս-թրքական պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարութիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունցւոց վրայ:

Այն ատեններն էր, որ Սոյ տէրէպէյի Զատըրմօղլի Ահմէտ պէյը՝ որ սուլթանէն փաշա տիտղոսը ստացած էր, Պօլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր եւ կ'աշխատէր համոզելու ժողովուրդը, որ միաբանելով իւր հետ՝ ապստամբի թուրք կառավարութեան դէմ. «Վասն զի, կ'ըսէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի վեհաժողովին մէջ եւ փոխանակ ուրիշները տիրանալու այս երկրին՝ մենք բնիկներս տիրենք. Դօզանի լեռներն ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին»: Այս իմաստով Զէյթուն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաստատու ու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած

անոր՝ հաճընցի հայոց մատնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ Սոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական փաշաներու հետ բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Ահմէտ պէյը եւ ձերբակալելով արտօրեցին զայն:

Կարգը եկած էր Զէյթունի, բայց գիտնալով որ դիւրամարս պատառ մը չէր այն՝ աւելի զգուշութիւններ ձեռք առին: Արդէն եղած զօրութեան վրայ հալէպի կուսակալը եւ Մարաշի կառավարիչ Ղէյսի փաշան ալ զինուորական բաւական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝ չհամարձակեցան ուղղակի Զէյթունի վրայ քալելու, այլ իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն դիմեցին: — Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Զէյթուն երթայ ու այնտեղ իշխանները եւ ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ եւ հնազանդիլ թուրք կառավարութեան: Իրենց հնազանդութեան գործնական ապացոյց մ'ըլլալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ գան ներկայանան բանակի հրամանատարներուն եւ իրենց համար ընտրուած գայմազամն ալ հետերնին առնելով վերադառնան:

Եպիսկոպոսը եկաւ եւ այս մտօք սկսաւ յորդորել՝ մեծաւորները, որոնք միամտաբար խաբուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Ջահան գետին եզերքը: Երբ սորա — թուով 12 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողեր հնչեցնելով խփոյն շրջապատեցին զանոնք եւ իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ: Մի եւ նոյն ժամանակ իրենք ալ Զէյթունի մօտ գալով բա-

¹ 1864ին ծիլդ պոսդէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Աջապահեան Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Զէյթունի զխաւորներէն Էնի-տիւնեա Փանոս փաշան, Արեգինի Կարապետ քեհեան եւ Վարդանեան Չափաւը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան: Փանոս փաշան թունաւորուելով բանտի մէջ մեռաւ, միւսներն ա 3—7 տարի բանտ մնալէ յետոյ հաղիւ ազատուեցան:

նակեցան եւ սկսան հանդիպածնին բռնելով զերի տանիլ Մարաշ՝ այր թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ փաշայի մայրն ու կինը. սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հայէպ գնացին միասին Պապիկ փաշայի եղբայրը (Նազարէթ աղան) եւ աներորդին:

Ձէյթունցիք չուղեցին այս անգամ դիմադրել թուրք փաշաներուն, վախնալով որ թշնամոյն ձեռքը գտնուող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի: Սակայն Պապիկ փաշան, որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր, իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թուրքաց դէմ՝ աջակցութեամբ Փրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի եւ Յարութիւն պատուելի Չաքըրեանի, որոնք զերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Նօխուտեան Փանոսի հետ. բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան եւ Խաչեր Դէորգեան անուամբ, իսկ թուրքաց կողմէն ընկան 60 հոգի եւ շատեր ալ վիրաւորուեցան:

Պապիկ փաշա սաստիկ բարկացած եւ զայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ, որ անգիտաբար մատնիչ մ'եղած էր, յարձակեցաւ Ս. Աստուածածին վանքին վրայ, ուր կը գտնուէր նա, որպէս զի սպաննէ զայն, սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (այժմ Կարապետ եպիսկոպոս) զաղտուկ տեղ մը պահելով զայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այստեղէն փախաւ» ըսելով: Եւ իրօք ալ վրէժխնդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ, հաղիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչապառ:

Իսկ զերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներով թուրքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ, ուր մրտնդին Մօնթքօմի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ գիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար

երաշխաւոր բլրալով պահանջեց որ արձակուին, բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու, մինչդեռ անդլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր, եւ այս պաշտօնին իրեն տուած ուժին կաթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ, սակայն կառավարութիւնն անդրդուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաեւ անոր դէմ:

Մըթըր Մօնթքոմբին հեռագրել ուղեց ի Պօլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին «արգելուած է» ըսելով. նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ դնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէսզի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ: Ազնուասիրտ ամերիկացին չյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպի Հալէպ եւ այնպիսի խուճապով կը վարէր իւր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արժէր — սատկեցաւ կէս ծամբան: Ուր ուրեմն հասնելով Հալէպ՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ եւ անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգլիոյ դեսպանին, Բ. Դրան եւ հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի եւ բանտարկելոց անտանների վիճակը նկարագրելով:

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան եւ պահանջեցին, որ փաշաները ետ քաշուին Զէյթունի առջեւէն, եւ Նիկոզոս եպիսկոպոսն ալ Պօլիս բերուի երկու ընկերներովը մէկտեղ: Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս:

Բոլոր զէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրտագին շնորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ:

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փեշին տարրն - եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը գտնուէր երեք զինուորական փաշաներու հրամանատարութեան տակ եւ բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սոյ եւ Մարաշու փաշաները:

Q

V

XXXIV.

Պապիկ փաշա եւ ընտարկեալք

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանդարտութիւն մը ստացան թէեւ, բայց սրտերը նոյն էին, լի տառապանքով միմեանց դէմ, եւ այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցւոց մէջ Պապիկ փաշա, որ իւր հերոսներով կը շրջէր տակաւին լեռները, գլխաւորապէս Փիսիր՝ կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով: Իւր մօր եւ տիկնոջ հետ խարդախութեամբ բռնուած բոլոր զէյթունցիք Մարաշի եւ Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին դեռ եւս, եւմիջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ եւ անփնաս իրենց տեղերը վերադարձնելու: Այս նպատակաւ փաշաներուն մեկնելէն 3 ամիս շերտ՝ որ մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով եւ կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ գայմազամին եւ այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու: Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար գոյմագամը հրամայեց, որ տեղէն չշարժի. « վասն զի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի ա-

1 Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը գալով՝ վրան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չօրած անմաքուր բաները որովհետեւ իւր կուշէին, ամեն անգամ՝ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ իւրեք եկան կ'ըսեն եղեր, այսպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փիւշէ, որ այժմ Պապիկ փաշայի տան կալուածն է:

ռաջնորդին քու արժանաւոր բնակարանդ (բանտը), դու այնչափ ատեն տէրութեան երկիրը եւ զօրքերը անհանգիստ արիր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ շրջեցար առանց ձեռք անցնելու. այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թռչունի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար. ^{օ՛ն ուրեմն բանտ . . . ր :}

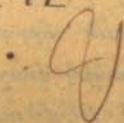
Ժիծաղեցաւ քաջ զէյթունցին ու ըսաց՝ «դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը դանուիս այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ. ^{օ՛ն ուրեմն երթանք. ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ . . . ր :}

Ապշեցաւ զայմագամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով եւ պատուհաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարեւրապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց։ Դերերը շուտ փոխուեցան։ — Հիմա կարգը եկած էր, որ թուրքը խոնարհի ու հայը հրամայէ։ Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած զձձութեամբ մը, որ տկարին առջեւը դանուած ատեն ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջեւ՝ անոր ոտքին տակ կը սողայ, զայմագամն ալ իսկոյն կերպը փոխելով՝ «Տէր իմ, կակազեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ գէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու»։ — «Ղանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հոն փոխադրուած է արդէն»։

Խեղճ զայմագամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի՝ հրամանին եւ դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրոտխումբէն շրջապատուած ելան վանք, ուր շղթայուելով զրուեցան աստուծոյ մէջ։

Հերոսապետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան ուղղեալ նամակ մը գրեց գայմադամը, ուր իրենց այս ծանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ արձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին: Ամբարտաւան կառավարութեան համար որչափ ծանր պայման, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Զէյթունցիին լաւ սերտած էր մովսիսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ահուայի տեղ՝ ահուայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ահուայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը ջարդէր շատ անգամ:

Կամոյ ահամոյ ստիպուեցան կատարել գայմադամին խնդիրքը եւ անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ հալէպի եւ թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած բոլոր զէյթունցիները. այն առան Պապիկ փաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լռիկ մնջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը:

•

XXXV.

250 չէրքէզներու ջարդը

(1879) Մարաշի կառավարիչը կ'սկսածնելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 զաղթական չէրքէզներ զրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից եւ իրենց ընտանեաց:

Սակայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ դերեզմաննոցին քով Պապիկ փաշա դէմերնին ելաւ իրենց գալուստեան պատճառն իմանալու համար, եւ երբ անոնք յայտնեցին իրենց ինչ պաշտօնով զալը, հերոսապետը տպահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան եւ կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ

այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ պէտք է երթաք»:

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ «Մենք փաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք եւ ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք»: — «Լաւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, պէտք է գէնքերնիդ ինձի յանձնէք ու առանց գէնքի մտնէք Զէյթուն»: Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին: — «Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք», ըսելով քաշուեցաւ գնաց Պապիկ փաշա. անոնք ալ գնացին կառավարութեան ապարանքը, ու հագլեւ մէկ շարաթ տեւեց, իրենց ինչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ: Գրեթէ ամեն օր գինովնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց եւ աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զուցէին լիտի ու շուայա շարժումներով:

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղագէտ նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորապէս յուզուած այս անառակ խալամներու լիրբ վարմունքէն, գիմեցին Պապիկ փաշային եւ խտրեւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատագգի «նուղաները», «ապա թէ ոչ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր Ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր «շեաշն» ալ (շղարշը) ձեր գլուխը»:

Այս գանդատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը՝ խիոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին զլիաւորները եւ խնդիրը անոնց ներկայացնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան: Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ:

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբեք զէյթունցիին, եւ խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարճատեւ զինագազարներ էին իրեն համար: Արիւն ու սուր

— այս էր իւր բաժին. աղատութիւն կամ մահ — այս էր իւր սկզբունք։ Ուստի վճռեց նորէն դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն՝ ուր կատարեալապէս միութեամբ չէր արգէն եւ որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամւոյն արեան վերջին կաթիլները։

Պապիկ փաշա օծեալ թմբուկը զայննէլ տալով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ զնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւեր կարդաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արգեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանագիր ունե՞ին այստեղ գալու եւ այսչափ սանձարձակ վարուելու։

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ «մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է» ըսելով։ Հետոսպետը շարունակեց, «կը գթամ ձեր վրայ. բաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելլէք հեռանաք այստեղէն. պատուոյս վրայ կ'երգնում որ ձեզի մնաս պիտի չհասցնեմ՝ ամենեւին, եւ մեր երդումը, նոյն խի պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երդումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի. վստահ եղիք ու զնացէք»։ Ներսէն ձայն մը պատասխանեց — «Մեր օրէնք թոյլ չի տար մեզ կեալուրի մը հնազանդիլ. եթէ կեալուրին հնազանդիլ ուղէինք՝ Մոսկովին մէջ կը մնայինք»։ — «Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք»։ Իսլամի այս նորրնծայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ «կեալուրի գնդակը մեզի չի ներգործեր»։ — «կրակ» որոտաց Պապիկ փաշա։ Մեռահա շէնքին ամեն կողմերէն զնտակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ. 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մնաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ Մուհամմէտի փառաց պսակը վայելիլու համար անդիլի աշ-

խարհին մէջ: Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն զայնուեցաւ,
 երբ խոյս կու տար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի կարաստ աղայի
 տունը տարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ: Կենդանի մնա-
 ցած 5 հոգին Մարաշ վէյսի փաշային ղրկեցին, որ երթան
 իրենց տեսածին պէս պատմեն: Այս կռուոյն մէջ հայոցմէ
 երկու հոգի միայն նահատակուեցան:

Ի Ե Վ Է Ե 2 Գ (Ե Ի Է 2 Գ)

Վէյսի փաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ,
 Երին վիրան իտիւպ, մալլերին ալամ,
 Զէյթուն թէքքէսինտէ պիր դէման զալամ,
 Եագարըմ Զէյթունու նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի, քիմնէյի թագմամ,
 Հալէպ վալիսինն աղղընա պագմամ,
 Եիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմտէն գալգմամ,
 Ելամանկ շու պիղի լաֆ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ ասկէրիմ չաղլար,
 Եթարըմ կիւլլէլէր, տէվիրիր տաղլար,
 Զարպըմտէն թիթիրէր, Զէյթուն զան աղլար,
 Եագարըմ Զէյթունը նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը,
 Զիպիլ խարարընա գոյտում գատընը,
 Պրագմամ Մարաշտա իսլամ ատընը,
 Եագարըմ Հալէպի նառ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ աղղընա պագմաղ,
 Կեսվուր հալի իլէ իսլամ պըրագմաղ,
 Ճանի ահվալլէրին տէ պըրագմաղ,
 Օնոռուն երգարըմ դօռ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ գըլըճը չէքտիմ,
Բերթիզ, Գիւրթիւլ, Նետիրլիի պրագտըմ,
Պօղտօղան աշիրէթին աթէշէ եագտըմ,
Պիլլաճի սուսատըմ ղանիլէ, պէյլէր:

Թարգմ. Վէյսի փաշան ըսաւ. «Ուլնիա երթամ,
Տեղն աւերեմ, ինչքերն ալ աւարի տամ,
Զէյթունի վանքն ալ ատեն մը մնամ.
Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Մէկն ալ չեմ ճանշնար,
Հալէպի վալիին ականջ չեմ ի տար,
Հարիւր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար,
Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Կ'որոտան իմ զինուորները,
Ռուսները կ'արձակեմ, կը տապալեն լեռները,
Երկիւղէս կը դողան, արիւն կուլան Զէյթունցիները,
Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Միտքդ պահէ քու երդումը,
Ըզբի պարկին մէջ դրի ձեր դատաւորը,
Մարաշի մէջ չեմ թողուր տաճկին անունը,
Հրով կը վառեմ Հալէպը, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Բերնին չի նայիր,
Կեալուր հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր,
Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր.
Պատիւդ կը քանդեմ բռնի, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Սուրը քաշեցի,
Բերթիզ, Գիւրթիւլ, Նետիրլին ալ ձգեցի,
Պօղտօղան աշիրէթը ի հուր վառեցի,
Ըստուած վկայ, արեան ծարաւ եմ, իշխաններն»:

(1879) Չէրքէզները կոտորուելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բարկացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսաւորչական հայ, մէկը կաթոլիկ եւ մէկը բողոքական հայ էր: Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնեալ գլխաւորաբար վերաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արդարեւ ճշմարտութիւններ էին: Սակայն Մարաշ զրկուելէն վերջը այնտեղի թուրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը եւ իրենց ուզածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձող յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին. միայն բողոքականաց ազգապետ Ռուուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարհելով՝ քաջութիւն եւ աղնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու եւ չստորագրեց ալ: Ղրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պօլիս եւ հալէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ռուուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը զրկել, որով արդարացան զէյթունցիք եւ Վէյսի փաշան ալ Մարաշի կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Կեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլելով, չարաչար սատկեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներու քաղցր յիշատակը եւ իւր պատճառաւ կեանքերնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտաբուխ օրհնութիւնները:

XXXVII.

Նոր կարգադրութիւնը

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ եւ արեւելեան պատերազմին յառաջ բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վտանգաբեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի ազատութիւն ձգտող ժողովրդոյ։ Զէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար Թրքական կամ — աւելի ճիշդը — հաֆսիան այս նոր քաղաքականութեան մէջ։ Բայց կանուխ էր դեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատեհութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ խաղաղական միջոցներով Զէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով։

Այս ուղղութեամբ 1879ին սուլթան առանձին իրաւով Զէյթուն զրկեց Մազհար փաշան եւ Նուրեան էֆէնտին, որոց ապա ընկերակցեցան Հալէպի անգլիական հիւպատոս Ժեներալ Օրմանայտ եւ Կիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին Թէ Պապիկ փաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, եւ Թէ իւր հերոսական ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակառակարական արարքները չեղեալ համարուեցան։ Բայց յայսցանէ, որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը գանգատէին հեռոջհեռէ իրենց վրայ ծանրացող տուրքերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ տուրքերը շատ նուազեցուցին։ Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից տուրք առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 գահէկանի որոշ տուրք մը սահմանեցին։

Այնուհետեւ փաշան ընդհանուր ժողով գումարելով՝ բանասխօսութիւն մ'ըրաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատապարտեց իրենց անխոհեմութեան եւ անհեռատեսութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերագրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցւոց դառնալով ըսաւ՝ «գուք ալ քիչ աղօլ» (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատասրտութեամբ ներեց ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ՞:

Այս բանասխօսութենէն վերջը զօրաց համար ձմերանոց մը շինելու խնդիրը մէջ դրուելով՝ թեր ու դէմ շատ մը վիճարանութիւնք եղան եւ վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր դէմ արգելք մը չհանեն, եւ իրենք անձամբ շէնքին հիմնարկութիւնն ընելով՝ մեկնեցան, նորընտիր դայմագամին խոհեմութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր հոգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ դայմագամի հսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց եւ այսպէս անցաւ 5 տարի առանց միջադէպի:

XXXVIII.

Զէյթունի հրդեհը

1884 թուականը շատ աղէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահած մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Նրակը Սուրենեան թաղի եղեկիէլեանց տան յարգանոցի մէջէն ելաւ պատահամբ, կէս գիշերին աստենները, եւ հրշէջ գործինելու չգոյութեան պատ-

¹ Սոյ Կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, բռնելով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտեցէք»:

Ճառաւ ծաւարեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չօրս թաղերէն միայն Շօմրօեան թաղի կէտը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց տան հետ բոլոր զոյքերնին եւ ուտեստնին ալ կորսնցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր եւ վտանգն անխուսափելի՝ եթէ օգնութեան չհասնէին ազգը եւ կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն վերականգնութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաեւ չօրս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու զարդերով, մանաւանդ հին ձեռագիր մատենաներով եւ այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու շնորհիւ ինչպէս մանաւորաց տունները՝ նոյնպէս Ս. Աստուածածինն ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յատկութիւնը միայն տուած է եւ ոչ երբեք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն թուրքը բարեւարել՝ առանց ցոյց տալու իւր խսկական բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն սահմանուած է նա էապէս իւր գոյութիւն ունեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ փաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպաստը բաժնելու արկածահար ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առարկելով թէ իրենք վնասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց աղքատութիւնը մէջ բերելով կը մերժէին համակերպիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս գործը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապստամբելով՝ հրոսխուժբեր կազմեցին ու կարեւոր դիրքեր բռնելով՝ ստպարէզ կարդացին փաշային: Այդ ապստամբութեան պարտղլու իս հանդիսացաւ

Շամիր-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իբրեւ յաջորդ Պապիկ փաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շրջէր լեռները: Փաշան զօրք զրկեց ասոնց վրայ նոյն տարուայ Յունիս 24ին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յաղթուեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել:

* * *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունեաց ազատ կամքի եւ անկախ ընաւորութեան տէր լինելը:

1886ին Քաջախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինուորները՝ Ալպուսթան ռազմաւթերք փոխադրելու համար. Քաջախ չ'ուզեր տալ, զինուորները — թուով 50 — բռնի կ'առնեն ջորիները եւ կը հեռանան. Քաջախ զայրացած թուրքերու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր հետ առնելով 12 անձինք կ'երթայ զինուորներու ետեւէն մինչեւ 2 ժամ հեռու եւ անոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաչար. թուրքերը երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Քաջախ իւր ջորիներն առած կուգայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն: Կռիւր մղած էին Օճ - Գայաւը կոչուած տեղը:

XXXIX.

Սալէհ փաշա. լրտեսի մը սպանումը:

Զէյթունի նախկին զայմագամ Սալէհ Էֆէնտի փաշայութեան տիտղոսով 1890ին Մարաշ եկաւ իբրեւ կարավարիչ եւ բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ բերել տալով եկաւ Զէյթուն եւ իրեն կանչեց զանոնք՝ իրենց պարազուխ Շամիր-քէշիշեանի հետ, ու իւրաքանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչեւ 10 մէճիտ. թանրը կոչուած

տաճկարնակ զիւղն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ, որ անոր տառանորդն իրենք ստանան. պատուիրեց միանգամայն Դայմազամ Դատրը պէյին, որ տուրքի համար շնեղէ զանոնք եւ բոլոր զէյթունցիները, այլ կարելի եղածին չափ ազատ թողու: Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մարաշ:

Հազիւ չորս ամիս անցաւ, ասիէ ու Զէյթուն ալեկոծեցաւ նորէն Օսման-չափուշ անուն տեղացի թուրքի մը պատճառաւ, որ Հաճըն զնացած էր լրտեսութիւն ընելու համար եւ վերադարձին Շամր-քէշիշեանի խմբակին ձեռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պաղ-աղբիւրին դէմը, Սաչվերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ բացուած էր 72 վէրք, որմէ բացայայտ կ'երեւէր սպաննողներուն զայրոյթը իւր վարած աւարդ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէհ փաշա այս դէպքը եւ աստիկ կատղեցաւ, ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ եւ իւր անձին դէմ նախատինք մը համարելով Լինչի օրինաց այս աստիճան խիստ զործադրութիւնը՝ եկաւ Զէյթուն եւ ինքն ալ նոյն աստիճան խառութեամբ ուղեց պատժել անոր հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր զիրքերը քաշուած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց գլխաւորները՝ պահանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսախումբը, սակայն անոնք պատասխանեցին թէ ատոր համար իրենք խնդիր հանել չեն ուզեր, ինք, որ կառավարութենէն ատոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատժել զանոնք: Այն ատեն Սալէհ փաշա զօրանոցը զանուած զօրքերով Սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ապաստանած էին հերոսները, բայց ասոնք այնպիսի սաստիկ կրակ մը թափեցին թուրք զօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիպուեցան մեծ գերեզմանոցի քովէն ետ քաշուիլ: Այնու-

հետեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գրաւելով՝ ազատեցին այնտեղ գտնուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց փաշային բարկութիւնը. տեսնելով թէ Զէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Զէյթունի ապագան ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժադուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Ինչպէս Փարաոն Իսրայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար գաղտնի հրահանգ տուած էր դպեակներուն, Մոսկովի այս գաղանաբարոյ ճեան ալ հրահանգ տուած էր Զէյթունեկող Մարաշի Ապուճուն բժիշկին, որ պատուաաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գաղանութեան զոհ գնացին 500է աւելի անմեղ մանկտիք, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդը՝ իւր առաջնորդ Կարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Դրան եւ Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս եւ թէ՛ ուրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ասոր վրայ Սալէհ պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիզօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինքն ալ հեռագիր տուաւ Բ. Դրան այլ եւ այլ զրպարտութիւններ կուտելով զխաւորաբար եկեղեցականաց վրայ: Զանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իրրեւ խռովարար եւ բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թեւադիր, եւ նոյն իսկ Փրնուզի վանքին նոյն ատենուան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա դատավարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրդներու վերագրելով՝ կամբաստանէր զայն:

Դուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշտօնէին նենգամիտ հեռագրին, ձերբակալման հրաման արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթողիմէոս վարդապետէն զատ՝ որ

արդէն բռնած ու բանտարկած էին, հետզհետէ Կարապետ եպիսկոպոսը, Նիկողոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը, տ. Նշան եւ տ. Ղեւոնդ Ճէնանեան քահանաները, Անդրէասեան Մարտիրոսը, Կիւլլանէսեան մահտեսի Յարութիւնը, Մերկէնեան մ. Գեորգը, Պօզօղլեան Յարութիւնը, Մողեան Փանոսը, Տիրացուեան Աստուածատուրը եւ Եղիսաբէթ աւոււն օրիորդ մը — ընդամենը 53՝ անձ — ձերբակալելով Հալէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով զմանա 5, զմանա 15 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թխապարտութեան, տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատապարտեցին։ Դակ Զէյթունի աւագ քահանայ տ. Ղազարի որդին պ. Սմբատ Բիւրատ, որ տարիներով Սամսոնի հայոց դպրոցին մէջ դասախօսելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած ատեն իւր տիկնոջ ու 5—7 տարեկան երկու զաւակաց հետ Եարփուզի մէջ ձերբակալուած ու Մարաշ զրկուած էր, այն ալ Հալէպ փոխադրելով դատեցին ու թէեւ չկրցան ո՛ր եւ է բան հաստատել վրան, սակայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիշդ թափեց զայն ալ դատապարտել տալու համար՝ հայ եւ միանգամայն զէյթունցի, մանաւանդ դասատու ըլլալը բաւական յանցանք համարելով իրեն, եւ յաջողեցաւ 5 տարուան պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը ամբողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ։

Սա բանտին մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ եւ անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սարսափ ազդեց կառավարութեան. բանտի մութ անկիւններուն մէջ գործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անձանօթ մնացած ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Կլաւտրսթօնի ականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատասխան իսկ ստացաւ։ Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բանտային խստութեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան

(օրինակ, պօլսեցի Վրթանէս վարժապետ) եւ միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է պատեղ յիշել, թէ թրքական արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի դումարի մը շնորհիւ, զոր իբրեւ համեղ կրծօն յաջողած էր խլել մեր 5 մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց 22 անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:

* * *

Հոս կը վերջանայ Զէյթունի պատմութեան հին շրջանը, երբ Զէյթուն կողիւցս ինք կը վարէր՝ հետամուտ միւսիայն իւր տեղական առանձնաշնորհութեանց: Իւր պատմութեան նորագոյն շրջանին մէջ, որուն պիտի նուիրուի գրքիս երկրորդ մասը, Զէյթուն աւելի սերտ կապերով կը կապուի ազգային ամբողջութեան հետ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԺՆԵՐ

Ա.

Չեյթոսնի գիտելիք:

Մ Ե Ն Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Աւագ - կալ (տճկ. Մխալ). 2. Արեգին (տճկ. Այապաշ).

3. Ֆրնուզ կամ խժոտ:

Փ Ո Ք Ր Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Խէպի, քէլլօր, քէլիւնք կամ քէնկ	}	զուտ հայաբնակ:
2. Ղօղնուղաղ		
3. Էլլէնճէ		
4. Աճր - թէյէկինց (ազարակ)		
5. Խընրիսէօզ (ազարակ)	}	տաճկախառն:
6. Հաճի - տէրէ		
7. Պէչէն	}	տաճկաբնակ:
8. Քէթման		
9. Սարը - կէօզէլ կամ քիւրէճիք		
10. Գապագ - թէփէ		
11. Մալաթճա		
12. Ալիշար		
13. Ամպարճըք		
14. Աղըլ - օպասը		
15. Գարա - թութ		
16. Սոյսալը		
17. Էրիճէք կամ Էսէնտէրէ - պօղաղը	}	
18. Թօմպաղ		
19. Գարամանլը, Բերդուս		
20. Պէյ - թէմուրլու կամ Պայ - դէմիրլի		
21. Տէօնիւքլէր կամ Տօնիկենք		

22. Զուգուր-Տիսար կամ Աանչի
23. Տէօնկէլ
24. Թանրը

տաճկաբնակ:

Բ.

Անագ-կաշի շրջակայքը (ազարակներ):

1. Խէրէղէճ (Խարաղաճ)
2. Զաթօլ-աղբըր (Երկճիւղ աղբիւր)
3. Գաբու-գայա
4. Ղուռը
5. Ալապօղան կամ Անգրէասինք
6. Թէէքիը
7. Աւխըղճա
8. Գայա-փունար
9. Եղինք
10. Ազարեկոնք
11. Ղաղըրինք
12. Դէգէվեւրինք
13. Սիսնէ
14. Եպլաճուխ

զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 150 տուն բնա-
կիչներով):

Գ.

Արեւիկի շրջակայքը (ազարակներ)

1. Աւաղլօր կամ Աւաղինք
2. Եղիտինք կամ Ղալըճինք
3. Եկանինք
4. Թօփայինք
5. Տանտանինք
6. Սիւվինք (Սեւեանք)
7. Մրխայիլինք
8. Գիւղիւրինք
9. Ղըրմանուկինք
10. Սնաղականինք
11. Քէօնպէճինք
12. Քէօնաէլինք
13. Հանէսինք
14. Մակարինք
15. Մէրկէրիտինք
16. Քիղլէիկինք

զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):

17. Աղնողինք
18. Վարդանինք
19. Մկրտիչինք
20. Սարգիսինք
21. Թարխանինք
22. Չիլինք
23. Անանիկինք
24. Ղայնատինք
25. Ջահանինք
26. Իսիփինք (Յալափեանք)
27. Ճուլփինք
28. Սահակինք
29. Էղինք
30. Մըխը - փենիսինք
31. Մաճառինք
32. Պարսամինք
33. Մինատինք
34. Ղաղըինք
35. Ղուրտեկինք
36. Մըխը - Դանիլինք
37. Եղլինք
38. Խայեալինք
39. Մալխատինք
40. Մէնտիկինք
41. Բէհլիվանինք
42. Թիւրիսինք (Թորոսեանք)
43. Ճօթտուրինք
44. Ղըլլինք
45. Չիլի - Մարտիրոսին ազարակը

զուտ հայաբնակ ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով) :

Դ.

Փրկողի շրջակայքը (ազարակներ) :

1. Կուչող
2. Ուլնի կամ Հին - գիւղ
3. Ղափու - սալըխ
4. Շուղուր
5. Կանչի կամ Չուգուր - հիսար¹

զուտ հայաբնակ (ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով) :

¹ Կանչի կամ Չուգուր - հիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ. տաճ-
կաբնակ մասը անմիջապէս Չէյթուների կը պատկանի, իսկ հայաբնակ մասը,
Փրնու գէն գաղթած ըլլալով, Փրնու գէն կը պատկանի :

6. Ղըշկնդրը
7. Ղարա - թուխ
8. Ծըմօկ աղբըր (Ծմակի աղբիւր)
9. Պայեաղը
10. Պուղուրինք
11. Պօղօղլինք
12. Թէլէմէլիք
13. Վաստայինք
14. Խուղուղինք
15. Մէրդէրիկ

զուտ հայարնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիւնեթով) :

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Յուդեա	5-6
Կաթմար	7-27

Գիրք եւ սահմանք Չէյթունի (7-8). — Կլիմայ (8). — Լեռներ (8). — Գեաներ (9). — Եղբւրներ (9-11). — Կենդանիք եւ թռչունք (11-12). — Բերք եւ արտադրութիւնք (12-13). — Երհնաք (13). — Նախկին բնակիչք Չէյթունի (13-14). — Թէ ինչու Չէյթուն կը կոչուի այս երկիր (14-15). — Մուտք քրիստոնէութեան ի Չէյթուն եւ տեղական արքա վայրք (15-19). — Չէյթունի թաղերը (19-20). — Հիմնադիրը չորից իշխանութեանց (20-22). — Կրօնք, Դպրոցք, Եկեղեցականք եւ Նահապետք (22-27):

I. Զարմանուհի, Հեթում. Մուրատ Դ. ի հրովարտակը	29
II. Իօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Բակոր	32
III. Ընի փաշա. Կիւրեանի պատերազմը	36
IV. Գալէնտէր փաշա. Կիրակոս կաթողիկոս	38
V. Չափան-օղլու	42
VI. Քէօսէ փաշա. Կոկիստի կոխը	45
VII. Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա	46
VIII. Իպրահիմ-ուլագիններու եւ Գուսնագիններու ջարդը. Սուլէյմանի երկրորդ յարձակումը	52
IX. Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս	56
X. Տէլի-քէշիշ	59
XI. Իպրահիմ փաշա Եգիպտոսի. Տէլի-քէշիշ	66
XII. Ըղճառաղի պատերազմը	79
XIII. Խառէքիի պահանջումը	81
XIV. Թէճիրիցւոյ կոխը	83
XV. Ըլպուսթանցի Հաճ'աղան	85
XVI. Թօփալ-Սառ	87
XVII. Հայթաները	89
XVIII. Պայազխ-օղլու. Ըհմէա փաշա	90

XIX.	Առաջին գաղափարական քարոզիչը	91
XX.	Քերթնի Հափաճայ	92
XXI.	Զէյթունցու ու թեճիկցուց թշնամութիւնը	95
XXII.	Տ. Օջաննէս վարդապետ եւ կրթական վիճակ	98
XXIII.	Խուրչիտ փաշա	101
XXIV.	Լեւոն՝ իրրեւ գաղափարական քարոզիչ. Աղիզ փաշա	104
XXV.	Գօզանի պէյերը	120
XXVI.	Աղիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ	123
XXVII.	Բողոք առ Նարեկէն Գ. կայսր	125
XXVIII.	Յանձնախումբը. Պոյամեանի սպանումը	127
XXIX.	Զէյթունի ա. գալմազամը	128
XXX.	Տալուտու Նիսպի էֆէնտի	131
XXXI.	Հաճի Մամբրէ եւ Էյլծողլու	132
XXXII.	Պապիկ փաշա. փոյրազ Ալի	133
XXXIII.	Չատրածողլու. Եօթը փէշին տարըն (Եօթը փաշային տարին)	135
XXXIV.	Պապիկ փաշա եւ քանտարկեալը	139
XXXV.	250 չէրքէզներու ջարդը	141
XXXVI.	Մամաժօղլու	146
XXXVII.	Նոր կարգադրութիւնը	147
XXXVIII.	Զէյթունի հրդեհը	148
XXXIX.	Սալէհ փաշա. լրտեսի մը սպանումը	150
Յ--Է--Զ--		155

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Էջ	տող	սխալ	ուղեղ
7	7 (փաթէն)	32	23
30	6 (վերէն)	Գերեզմանը	Գերեզմանը
40	7 "	որէն	որումն
41	10 (փաթէն)	աւրանգա	Հաւանգա
45	1 "	Աստուածատուր ազան թշնամոյն Զէյլազ մա- կանուանեալ գրչակա- կերբ	Աստուածատուր ազան (Զէյլազ մականուա- նեալ) թշնամոյն գր- չակերբ
48	1 (վերէն)		
69	9 "	Ար Հանգին	Ար Հանգին
104	3 "	տարիներ	ամիսներ
120	4 "	Պաղպղան	Պաղպղան

